

Original Article

Marṣad al-Aḥrār and Its Linguistic and Literary Significance

Abdolrasoul Foroutan¹, Emadaldin Sheikhalhokamaee²

1-Introduction

Shaykh Abū Ishāq Kāzīrūnī (352–426 AH), a prominent Sufi of the Fars region, played a significant role in spreading Islam and the Murshidīyah (or Kāzīrūnīyah) order. After the Shaykh's death, his disciples remained active for several centuries. In the late fifth century AH, his third successor, Khaṭīb Abū Bakr Muḥammad ibn ‘Abd al-Karīm (d. 502 AH), wrote an Arabic biography of him, which remained available until the eighth century AH; however, no manuscript of this biography is known to exist today. In the eighth century AH, two translations and compilations were produced based on this lost work: The *Firdaws al-Murshidīyah fī Asrār al-Ṣamadīyah* by Maḥmūd ibn ‘Uthmān (d. 728 AH) and the *Marṣad al-Aḥrār ilā Siyar Murshid al-Abrār* by ‘Alā’ al-Dīn Muḥammad ibn ‘Abd al-Raḥmān ibn ‘Abd al-Raḥīm Kāzīrūnī. No comprehensive study has yet been conducted on this second book. This article first briefly introduces the book and its author, then examines the literary and linguistic value of the *Marṣad al-Aḥrār* using a descriptive-analytical approach.

2- Literature Review

Numerous studies on Shaykh Abū Ishāq Kāzīrūnī and the Murshidīyah order have been published in Western, Turkish, and Persian languages. Much of these researches have focused on the *Firdaws al-Murshidīyah*. Only one independent article on the *Marṣad al-Aḥrār* was written by Arthur John Arberry

1. Assistant Professor, Department of Literary Studies, Research Institute for Humanities Research and Development, SAMT Organization, Tehran, Iran; email of the corresponding author: forootan@samt.ac.ir

2. Senior expert at the Institute of Archeology, University of Tehran, Tehran, Iran; email: emad_hokamaii@yahoo.com

 <https://orcid.org/0000-0002-1292-4468>

 <https://orcid.org/0009-0007-6567-0784>

 <https://doi.org/10.48308/hlit.2025.240351.1402>

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

(1950). According to Arberry, he introduced the manuscript of *Marṣad al-Aḥrār* that he had seen at the Chester Beatty Library, and he briefly highlighted its differences from the *Firdaws al-Murshidīyah* in a comparison. Unfortunately, the fate of this manuscript remains unclear, and it appears that it was never actually added to that library's collection.

A Persian translation of Arberry's article was included in the preface to Iraj Afshar's critical edition of the *Firdaws al-Murshidīyah* and subsequently served as a foundation for further researches, including articles on the ancient dialect of Kāzirūn by Adib Tūsī (1955), Rezā'ī Bāghbādī (2003), and Ṣādeqī (2004). Sadeghi referenced images of a manuscript of the *Marṣad al-Aḥrār* held in the Bayezid Library in Istanbul. In light of these prior researches, the present article does not deal with verses and sentences in the old Kāzirūnī dialect. Other information based on Arberry's article has been incorporated into reference works such as Ṣafā (1990). Günbal Bozkurt has also conducted several studies on the Kāzirūnīyah order based on both the *Firdaws al-Murshidīyah* and the *Marṣad al-Aḥrār*.

3- Methodology

First, the most essential information concerning the manuscripts and the author was gathered. Two manuscripts of the *Marṣad al-Aḥrār* have been identified: 1) A manuscript described by Arberry at the Chester Beatty Library (copied in 830 AH, 296 folios), unavailable; 2) Manuscript No. 3787 in the Bayezid Library in Istanbul (copied in 833 AH, 259 folios). The study and analysis of the *Marṣad al-Aḥrār* was conducted based on the Istanbul manuscript using a descriptive-analytical method.

4. Discussion

The author of the *Marṣad al-Aḥrār* recorded his name only once in the text: Muḥammad ibn 'Abd al-Raḥmān ibn 'Abd al-Raḥīm al-Kāzirūnī, nicknamed "Alā". The writing style has led some scholars to misinterpret the title word "Rajā" preceding "Muḥammad" as part of his name. It is more likely that "Rajā" is part of an Arabic phrase preceding the author's name.

The colophon of the manuscript described by Arberry (1950: 164) provides significant information about the author's name, lineage, title, and scholarly and juridical standing; accordingly, he was well-versed in jurisprudence in addition to Sufism. The attribution "Qirṭasī" may indicate that he, his father, or his ancestors were involved in papermaking or paper trading.

Jalāl al-Dīn Davānī, a renowned scholar and theologian of the ninth and tenth centuries AH, mentioned 'Alā' al-Dīn Qirṭasī in an Ijāzah (permission to transmit ḥadīth) he wrote for 'Afīf al-Dīn Ījī in 893 AH. Based on this, Davānī was a student of Mazhar al-Dīn Muḥammad Murshidī Kāzirūnī in theology and ḥadīth transmission. Mazhar al-Dīn, in turn, narrated ḥadīth from 'Alā' al-Dīn Qirṭasī (see: Kūrānī, 1910: 106-107).

Arberry (1950: 177) estimated the composition date of the *Marṣad al-Aḥrār* to be around 750 AH, arguing that it quotes an ode by Amīn al-Dīn Balyānī (d. 745 AH) and mentions his death. However, the exact date of composition is explicitly stated in the colophon of the *Marṣad al-Aḥrār* manuscript preserved in the

Bayezid Library. According to this source, ‘Alā’ al-Dīn Muḥammad Kāzirūnī completed the work on the evening of the 13th of Dhu al-Ḥijjah, 781 AH.

The *Marṣad al-Aḥrār* contains approximately eight hundred verses of poetry in Persian, Arabic, and the Kāzirūnī dialect. These appear sometimes as short, scattered verses and sometimes as odes and longer compositions. In contrast, the verses in the *Firdaws al-Murshidīyah* number no more than two hundred and twenty. Among the poems in the *Marṣad al-Aḥrār*, about three hundred and seventy-five verses are composed by ‘Alā’ al-Dīn Muḥammad Kāzirūnī. None of his poems have been found in available biographical sources or anthologies, and his possible poetic pseudonym remains unidentified.

The book also contains odes and verses (about two hundred and thirty verses) in Arabic composed in praise of or as elegies for Shaykh Abū Ishāq. Only two of these verses appear in the *Firdaws al-Murshidīyah* (Maḥmūd ibn ‘Uthmān, 1979: 366). The poets of these Arabic pieces were generally from the Kāzirūn region in the fourth and fifth centuries AH and are now obscure; thus, the information preserved in the *Marṣad al-Aḥrār* is highly significant.

The *Marṣad al-Aḥrār* further includes poems in Persian by other poets, including an ode in praise of Abū Ishāq Kāzirūnī by Amīn al-Dīn Balyānī. Utilizing this manuscript could help correct errors in the established text of this poem found in published editions of Balyānī's *Dīvān*. Additionally, the text of the *Marṣad al-Aḥrār* is more cadenced and literary in style compared to that of the *Firdaws al-Murshidīyah*.

From a linguistic perspective, the *Marṣad al-Aḥrār* is also valuable. The translation of several Arabic poems includes notable Persian equivalents. The archaic nature of these translations within the *Marṣad al-Aḥrār* and their stylistic difference from other sections suggest they may originate from the original Arabic biography by Khaṭīb Abū Bakr (fifth century AH) or from earlier sources used by ‘Alā’ al-Dīn Muḥammad Kāzirūnī (pre-eighth century AH), finding their way into this later compilation. The text of the *Marṣad al-Aḥrār* also contains words and compound phrases not recorded in comprehensive Persian dictionaries or for which no examples exist in ancient texts. Another significant linguistic feature is the discretization provided for some Persian words within the main text. Some of these vocalized forms persist in the modern Kāzirūnī dialect. Others are influenced by Arabic pronunciation, while another group of Persian words shows similarities to Middle Persian pronunciations.

5- Conclusion

As the *Marṣad al-Aḥrār* has not yet been published, information about the book and its author has been limited and occasionally inaccurate. This research corrects and supplements this information. ‘Alā’ al-Dīn Kāzirūnī translated the Arabic biography of Shaykh Abū Ishāq Kāzirūnī in 781 AH and incorporated additional material, making his work more than a mere translation. His book possesses significant linguistic and literary merits, the most important of which have been discussed here. These findings can serve as a foundation for further literary and linguistic studies (it should be noted that the edition of this text will be shortly published by the authors).

Keywords: *Marṣad al-Aḥrār*, ‘Alā’ al-Dīn Muḥammad ibn ‘Abd al-Raḥmān Kāzirūnī, Shaykh Abū Ishāq Kāzirūnī, *Murshidīyah*, *Firdaws al-Murshidīyah*

دوفصلنامه تاریخ ادبیات

دوره ۱۸، شماره ۱، (پیاپی ۸۹ / ۱) بهار و تابستان ۱۴۰۴

مقاله علمی - پژوهشی

صفحه ۱۴۱ تا ۱۶۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۱۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۱۵

مرصدالاحرار و فواید زبانی و ادبی آن

عبدالرسول فروتن^۱، عمادالدین شیخ الحکامی^۲

چکیده

شیخ ابواسحاق کازرونی از صوفیان تأثیرگذار فارس در سده‌های چهارم و پنجم هجری قمری است. تا چند قرن پس از او، مریدانش در طریقت مرشدیه یا کازرونیه توانستند به فعالیت‌های گسترده‌ای بپردازند. در اواخر قرن پنجم هجری، سومین جانشین ابواسحاق کازرونی، خطیب ابوبکر محمدبن عبدالکریم، سیره‌نامه‌ای برای او به زبان عربی تألیف کرد. این سیره‌نامه دست‌کم تا قرن هشتم هجری قمری در دست بوده، اما اکنون نسخه‌ای از آن شناسایی نشده است. با این حال، در همان قرن هشتم دو ترجمه و تألیف بر مبنای آن صورت گرفته که خوشبختانه هر دو در دست است: یکی، فردوس المرشدیه فی اسرار الصمدیه نام دارد و از آثار محمودبن عثمان است؛ و دومی با عنوان مرصدالاحرار الی سیر مرشدالابرار از علاءالدین محمدبن عبدالرحمان بن عبدالرحیم قرطاسی کازرونی بازمانده است.

۱. استادیار گروه مطالعات ادبی، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی، سازمان سمت، تهران، ایران (نویسنده مسئول). forootan@samt.ac.ir

۲. کارشناس ارشد مؤسسه باستان‌شناسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. emad_hokamai@yahoo.com

 <https://orcid.org/0000-0002-1292-4468>

 <https://orcid.org/0009-0007-6567-0784>

 <https://doi.org/10.48308/hlit.2025.240351.1402>

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

فردوس‌المرشدیه مبنا یا موضوع پژوهش‌های مختلفی بوده است؛ درحالی‌که به دلیل منتشر نشدن متن کامل مرصدالاحرار تحقیقی فراتر از معرفی و بررسی اجمالی دربارهٔ این اثر و مؤلف آن صورت نگرفته است. در این مقاله پس از ذکر مهم‌ترین اطلاعات موجود دربارهٔ دستنویس‌های مرصدالاحرار و مؤلف آن، فواید زبانی و ادبی آن با روش توصیفی-تحلیلی بیان می‌شود. به طور کلی، متن این کتاب در مقایسه با متن فردوس‌المرشدیه ادبی‌تر است. ضمن اینکه حدود هشتصد بیت شعر به فارسی، عربی و گویش محلی در مرصدالاحرار نقل شده که حدوداً چهار برابر ابیات فردوس‌المرشدیه است. از این میان، حدود سیصدو هفتادوپنج بیت را مؤلف خود سروده است. بنابراین این کتاب در بردارندهٔ اشعار ارزشمندی از او، در جایگاه شاعری از قرن هشتم هجری، و سایر سرایندگان مشهور یا ناشناخته است. افزون بر واژه‌های کهن و جالب توجه این متن، با توجه به مشکول بودن برخی واژه‌ها در نسخهٔ خطی مرصدالاحرار می‌توان تلفظ‌های متفاوتی را مشاهده کرد که می‌تواند مبنای پژوهش‌های زبانی و گویشی قرار گیرد.

کلیدواژه‌ها: مرصدالاحرار، علاءالدین محمدبن عبدالرحمان کازرونی، شیخ ابواسحاق کازرونی، مرشدیه، فردوس‌المرشدیه

۱. مقدمه

سیره‌نویسی یکی از شاخه‌های قدیم تاریخ‌نگاری اسلامی است که در آن زندگی، گفتار و سلوک بزرگان دین و مشایخ تصوف ثبت می‌شود. بسیاری از اطلاعات موجود از صوفیان بر پایهٔ همین سیره‌نامه‌هاست؛ اطلاعاتی که هم در حوزهٔ تاریخ تصوف کمال اهمیت دارند و هم از حیث به دست آوردن اطلاعات جانبی از منظر تاریخ اجتماعی، مطالعات زبانی و ادبی، نکات جغرافیایی و غیره باارزش‌اند. از آنجا که سخنان شیخ برای سیره‌نویس مقدس تلقی می‌شده، گاه در این آثار عین سخنان او را نقل کرده‌اند.

به واسطهٔ حضور شیخ ابواسحاق بن شهریار کازرونی (۳۵۲-۴۲۶ ق) مشهور به «شیخ مرشد» و مریدانش در طریقت مرشدیه یا کازرونیه و نیز مشایخ بلیانی که به شیخ ابواسحاق هم ارادت داشته‌اند، چند سیره‌نامهٔ مهم نوشته شده است. او نقش مهمی در اسلام آوردن مردم کازرون ایفا کرد؛ چنانکه نوشته‌اند بیست و چهار هزار تن به دست او مسلمان شدند. در ایام حیاتش، افراد بسیاری در کازرون و مناطق اطراف به طریقت او گرویدند (محمودبن عثمان، ۱۳۵۸: ۲۹ و ۳۸۰؛ عطار نیشابوری، ۱۳۹۸: ۸۳۵). پس از وفات او هم پیروانش (در طریقت مرشدیه) در نواحی دور و نزدیک به فعالیت ادامه دادند. بعد از سیره‌نامهٔ عربی شیخ که پس از این معرفی می‌شود، ظاهراً کهن‌ترین منبعی که در آن از او یاد شده، کشف‌المحجوب (تألیف در حدود ۴۶۵ تا ۴۶۹ ق) است. هجویری در این اثر، شیخ ابواسحاق را از «محتشمان» صوفیه برمی‌شمارد که «سیاستی عظیم داشت». او می‌افزاید که این شیخ اهل فارس را ندیده است (هجویری، ۱۳۸۶: ۲۶۱ و ۲۶۲).

ابن بطوطه (متوفی ۷۷۰ ق) در سفر خود به کازرون در سال ۷۴۸ ق، شبی را در زاویهٔ شیخ ابواسحاق به سر برد. او از منزلت و احترام شیخ ابواسحاق نزد اهالی هندوستان و چین نوشته است (ابن بطوطه، ۱۳۷۰: ۲۶۷). مرشدیه در آسیای صغیر نیز، با وجود طریقت‌های مشهوری چون مولویه، پیروانی داشت. سرانجام با ظهور صفویه در قرن دهم هجری قدرت مرشدیه در ایران رو به افول نهاد. در سایر ممالک نیز از شمار ارادتمندان این طریقت کاسته شد (نک: لاله و شیخ‌الحکمایی، ۱۳۷۸: ۱۱۱ تا ۱۴۲).

سیره‌نامه‌های اشاره‌شده عبارت‌اند از: متن گمشده‌ای به زبان عربی در قرن پنجم اثر خطیب ابوبکر محمدبن عبدالکریم (متوفی ۵۰۲ ق) و سیره‌نامه‌هایی به زبان فارسی از قرون هشتم و نهم هجری قمری با عناوین فردوس‌المرشدیه فی اسرارالصمدیه (تألیف ۷۲۸ ق) و خلاصهٔ آن انوارالمرشدیه از محمودبن عثمان، مرصدالاحرار الی سیر مرشدالابرار تألیف محمدبن عبدالرحمان کازرونی (هر سه دربارهٔ شیخ ابواسحاق کازرونی)،

جواهرالامینیّه نوشته محمودبن عثمان درباره شیخ امین‌الدین بلیانی (درگذشته ۷۴۵ ق) که متن کامل آن در دست نیست و خلاصه کامل آن مفتاح‌الهدایه و مصباح‌العنایه (محمودبن عثمان، ۱۳۷۶)، و معدن‌الذّر فی سیره الشیخ حاجی عمر که شمس‌الدین مرشدی (۱۳۸۳) به سال ۸۶۵ ق در حالات و مقامات یکی از مشایخ سلسله مرشدیه به نام ناصرالدین عمر مرشدی (متوفی ۸۲۶ ق) که از لرستان به کازرون مهاجرت کرده، نوشته است. سیره‌نامه دیگر با نام مناقب شیخ کازرونی ظاهراً ارتباطی با مرشدیه یا بلیانیّه ندارد. این اثر را شمس‌الدین محمد رفاعی (متوفی ۷۷۵ ق) درباره شیخ بهاء‌الدین محمدبن عبدالصوفی (وفات در ۷۷۳ ق) به فارسی نوشته است (عواد، ۱۳۸۵: ۱۸۳).

سیره‌نامه عربی شیخ ابواسحاق از نظر قدمت جایگاهی ممتاز دارد. متأسفانه اکنون نسخه‌ای از این اثر شناسایی نشده اما تا قرون هفتم و هشتم مورد استفاده بوده است؛ همچنان‌که عطار نیشابوری در تألیف تذکرة‌الاولیاء از آن بهره برده (محمودبن عثمان، ۱۳۵۸: مقدمه فریتز مایر^۱، ۳) و در قرن هشتم هجری قمری نیز منبع اصلی محمودبن عثمان و محمدبن عبدالرحمان برای ترجمه و تألیف (مطابق شیوه قدما در تکمیل و شیوه نگارش منبع اصلی) دو سیره‌نامه شیخ به زبان فارسی بوده است. نویسنده سیره‌نامه عربی، سومین جانشین شیخ مرشد و به عبارتی مهم‌ترین جانشین او بود؛ زیرا چهل و چهار سال خلافت کرد و شرح زندگی، اقدامات و اطلاعات بسیاری درباره مریدان و طریقت مرشدیه را در کتابی به زبان عربی گرد آورد. او داستان ملاقات خود در سنین کودکی با شیخ ابواسحاق و پیش‌بینی شیخ درباره خلافتش را نقل کرده است (محمودبن عثمان، ۱۳۵۸: ۳۸۲ و ۳۸۳).

دو سیره‌نامه فارسی یادشده از نظر دربرداشتن اطلاعات مفصلی درباره شیخ ابواسحاق، مرشدیه، تاریخ اجتماعی جنوب غربی ایران و البته از حیث مطالعات زبانی و ادبی ارزش بسیاری دارند: یکی با نام فردوس‌المرشدیه فی اسرارالصمدیه تألیف محمودبن عثمان و دومی با عنوان مرصداالاحرار الی سیر مرشداالابرار اثر محمدبن عبدالرحمان بن عبدالرحیم کازرونی معروف به «علاءالدین». درخصوص این اثر دوم تاکنون پژوهش کاملی صورت نگرفته است. در این مقاله ابتدا معرفی اجمالی اثر و مؤلفش می‌آید و سپس با رویکردی توصیفی - تحلیلی فواید ادبی و زبانی این کتاب بررسی می‌شود. از آنجا که نویسندگان مقاله خود از گویشوران کازرون هستند، به منابع پژوهشی مربوط به این گویش استناد نشد. متن مرصداالاحرار به دست نویسندگان این پژوهش تصحیح شده و در دست انتشار است.

۲. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های درخور توجهی به زبان‌های فرنگی، ترکی و فارسی درباره شیخ ابواسحاق کازرونی و طریقت مرشدیه منتشر شده است؛ از جمله مقاله «شیخ ابواسحاق کازرونی، مؤسس فرقه در محیط روستایی» از دنیز اگل^۲ (۱۹۹۵: ۱۸۱ تا ۲۰۹) به زبان فرانسوی که ترجمه آن ضمن کتاب به سوی انسان‌شناسی اولیا در ایران زیر چاپ است (و البته در این کتاب ترجمه مقالات منتشرشده دیگری نیز مرتبط با شیخ ابواسحاق کازرونی وجود دارد).

متأسفانه در میان کتاب‌ها و مقالات فارسی متأخر مطالب تکراری بسیار است. یکی از مهم‌ترین منابع این پژوهش‌ها فردوس‌المرشدیه بوده است؛ اما از آنجا که متن کامل مرصداالاحرار تاکنون تصحیح و منتشر نشده، کمتر مورد استفاده قرار گرفته است. فقط یک مقاله مستقل درباره این اثر منتشر شده؛ اما در مقالاتی که درباره شیخ ابواسحاق کازرونی و به‌ویژه گویش قدیم کازرون نوشته شده، به مرصداالاحرار نیز استناد شده است.

نخستین بار آرتور جان آربری^۳ (۱۹۵۰) در مقاله‌ای در باب زندگی‌نامه شیخ ابواسحاق کازرونی نسخه‌ای از مرصداالاحرار را که در کتابخانه چستربیتی^۴ (در شهر دوبلین ایرلند) دیده بود، معرفی کرد. او در این مقاله مقایسه‌ای هم میان فردوس‌المرشدیه به تصحیح مایر (چاپ‌شده در ۱۹۴۳ م / ۱۳۲۲ ش

و بازچاپ در پنج سال بعد^۵) و مرصداالاحرار از نظر مندرجات و نیز اشعار به گویش کازرونی انجام داد. ترجمه این مقاله بعداً در مقدمه چاپ ایرج افشار از فردوس المرشدیه هم درج شد.

ادیب طوسی (۱۳۳۴) بر مبنای مطالب منقول در مقدمه چاپ ایرج افشار مقایسه‌ای میان اشعار به گویش کازرونی و شیرازی قدیم هر دو کتاب انجام داده و صورت صحیح آن‌ها را پیشنهاد کرده است. رضایی باغبیدی (۱۳۸۲) با بهره‌گیری از همان مقاله و منابع دیگر به این نتیجه رسیده که برخی از گویش‌های رایج در استان فارس و نیز گویش‌های کازرونی قدیم، شیرازی قدیم و گویش قدیم کلیمیان شیراز بازماندگان زبانی هستند که می‌توان آن را «شیرازی میانه» و صورت باستانی آن را «شیرازی باستان» نامید.

علی‌اشرف صادقی (۱۳۸۳) نیز با استناد به ابیات و جملات مذکور در فردوس المرشدیه و مرصداالاحرار به گویش کازرونی قدیم پرداخته است. او با ذکر شواهدی نشان می‌دهد که آنچه رضایی باغبیدی را بر آن داشته نمونه‌های کازرونی قدیم را بازمانده شیرازی باستان بداند، منطقه بسیار گسترده‌تری از شیراز را شامل می‌شده است؛ بنابراین نمی‌توان چنین ادعایی را مطرح کرد. ضمناً صادقی در این مقاله برای نخستین بار به نسخه‌ای که از مرصداالاحرار در کتابخانه بایزید استانبول نگهداری می‌شود (به واسطه تصاویری که عمادالدین شیخ‌الحکمایی در اختیار او گذاشته)، رجوع کرده است. البته صادقی در مقاله‌ای که به سال ۱۳۶۳ منتشر شده، درباره سابقه تاریخی تبدیل «آن» و «آم» به «اون» و «اوم» به مندرجات مرصداالاحرار هم استناد کرده است. این مقاله بعداً در کتاب صادقی (۱۳۸۰) بازنشر شد.

صفا (۱۳۶۹: ۱۲۸۷ و ۱۲۸۸) در قسمتی که به معرفی محمودین عثمان و کتاب‌هایش پرداخته، به اجمال مرصداالاحرار را هم (براساس مقاله آربری) معرفی کرده است. البته او اشتباهاً نام کاتب را به جای نام مؤلف ثبت کرده و سال تألیف را ۸۳۰ ق نوشته است. دنیز اگل (۱۹۹۵: ۱۸۱)، ایران‌شناس فرانسوی، ضمن اشاره به مقاله آربری صرفاً به این نکته پرداخته که محتوای مرصداالاحرار به فردوس المرشدیه بسیار نزدیک است. گونبال بوزکورت^۶، پژوهشگر اهل ترکیه، نیز چند تحقیق درباره طریقت کازرونی بر پایه فردوس المرشدیه و مرصداالاحرار انجام داده است؛ از جمله در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود (۱۳۹۵) با عنوان «تأثیر طریقت کازرونی بر آئاتولی با نگاهی به دو نسخه فردوس المرشدیه فی اسرار الصمدیه و مرصداالاحرار الی سیر مرشدالابرار»، مقاله «تحلیل و مقایسه نسخه‌های فردوس المرشدیه فی اسرار الصمدیه و مرصداالاحرار الی سیر مرشدالابرار» (۱۳۹۶) و مقاله‌ای به زبان ترکی (۲۰۲۲) درباره اهمیت فردوس المرشدیه از منظر ادبیات تصوّف. در هر سه پژوهش، با وجود دسترسی به نسخه خطی مرصداالاحرار محفوظ در کتابخانه بایزید استانبول، نکته‌ای فراتر از بیان اختلافات ظاهری میان دو سیره‌نامه در فصل‌بندی، افزوده‌ها و نوع نثر دیده نمی‌شود.

درخصوص توجه به مسائل زبانی فردوس المرشدیه کتابی از برومند سعید (۱۳۶۳) منتشر شده است. مطالب این کتاب از حیث توجه به دگرگونی‌های واژگانی، معنایی و آوایی در متن یکی از سیره‌نامه‌های شیخ ابواسحاق کازرونی شباهت‌هایی با مندرجات این مقاله دارد. برومند سعید پس از بیان توضیحاتی درباره این دگرگونی‌ها در زبان فارسی، شواهد پژوهش خود را به‌تمامی از متن فردوس المرشدیه آورده است.

اشارات مختصر دیگری به مرصداالاحرار و مؤلف آن (برگرفته از برخی منابع یادشده) در سایر کتاب‌ها و مقالات وجود دارد که برای پرهیز از طولانی‌تر شدن حجم مقاله از ذکر آن‌ها اجتناب می‌شود. با توجه به مطالعات ارزشمندی که درباره اشعار و عبارات با گویش محلی مندرج در این دو سیره‌نامه انجام شده است (معرفی‌شده در بالا)، در ادامه به این موضوع پرداخته نخواهد شد.

۳. بحث و بررسی

۳-۱. نسخه‌شناسی

تاکنون دو نسخه خطی از این کتاب شناسایی شده است:

۱. دستنویس کتابخانه چستربیتی یا نسخه آربری: همان‌گونه که در بخش پیشینه پژوهش اشاره شد، آربری نسخه‌ای خطی از مرصداالاحرار را در کتابخانه چستربیتی مشاهده کرده و براساس آن مقاله‌ای نوشته است. ظاهراً این نسخه برای فروش به آنجا عرضه شده و در همان ایام آربری یادداشت‌هایی از آن برداشته، اما در نهایت خریداری نشده است. نام این دستنویس در سه جلد منتشرشده از فهرست نسخ خطی فارسی این کتابخانه (آربری و همکاران، ۱۹۵۹ و ۱۹۶۲؛ مینوی و همکاران، ۱۹۶۰) و نیز اطلاعات وبگاه آن ثبت نشده است. مکاتبه نگارندگان با این کتابخانه و پرسش از پژوهشگر این حوزه، دنیز اگل، هم‌بی‌نتیجه بود. او نیز از پیگیری خود برای تهیه تصویر این دستنویس و بی‌اطلاعی مسئولان کتابخانه از سرنوشت آن خبر داد. البته تورخان گنجه‌ای هم به درخواست ایرج افشار در سال ۱۹۷۴م به کتابدار چستربیتی مراجعه کرده و پس از بررسی مشخص شده که این نسخه بدان کتابخانه وارد نشده است (محمودبن عثمان، ۱۳۵۸: مقدمه افشار، دوازدهم). به هر حال، یگانه منبعی که اطلاعاتی از این دستنویس را دربردارد، همان مقاله آربری است. علاءبن سعدبن محمد الکازرونی کتابت این نسخه از مرصداالاحرار را در چهارشنبه^۷ دوازدهم جمادی‌الثانی سال ۸۳۰ به پایان برده است. نسخه ۲۹۶ برگ^۸ داشته است. نظر به اینکه این دستنویس اکنون در چستربیتی نگهداری نمی‌شود، در ادامه این مقاله از آن با عنوان «نسخه آربری» یاد خواهد شد.

۲. دستنویس به شماره ۳۷۸۷ کتابخانه بایزید استانبول (سبحانی، ۱۳۷۳: ۳۶۴) که ۲۵۹ برگ دارد و براساس انجام آن کتابت در روز دوشنبه^۹ بیست‌ویکم ربیع‌الثانی سال ۸۳۳ به دست عبدالله بن ابی اسحاق بن عبدالرحمان ملقب به «قوام‌الدین» انجام یافته است. با توجه به یکسان بودن نام جد کاتب این نسخه و نام پدر مؤلف مرصداالاحرار می‌توان این احتمال را مطرح کرد که کاتب برادرزاده و یا از خویشاوندان مؤلف بوده است.

بر مبنای توصیفات آربری از دستنویس اول، به‌روشنی می‌توان دریافت که این دو نسخه متفاوت بوده‌اند. با توجه به در دسترس نبودن نسخه آربری، در ادامه مقاله ارجاع به متن مرصداالاحرار، جز در موارد ارجاع مستقیم به مقاله آربری، مبتنی بر نسخه خطی کتابخانه بایزید استانبول است.

۳-۲. نام و نشان مؤلف

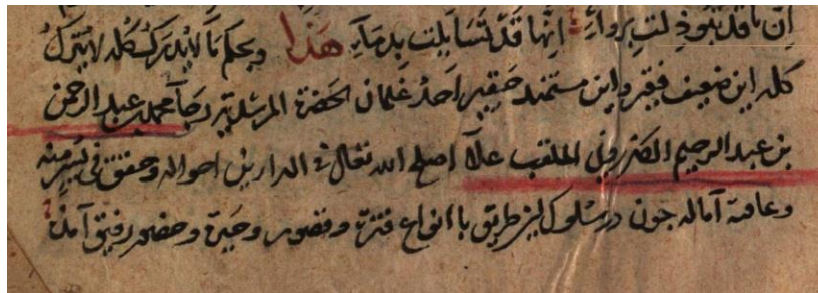
نام نویسنده در منابع به دو شکل آمده است:

۱. برخی منابع (دانش‌پژوه، ۱۳۴۷: ۲۶؛ صادقی، ۱۳۸۳: ۱؛ گونبال بوزکورت، ۲۰۲۲: ۳۹۲) بر مبنای تحقیق آربری (۱۹۵۰: ۱۶۴) و یا بر اساس رجوع به دستنویس مرصداالاحرار، نام مؤلف را «رجامحمدبن عبدالرحمان بن عبدالرحیم» نوشته‌اند؛

۲. منابع دیگر «رجا» را از این نام انداخته‌اند (سبحانی، ۱۳۷۳: ۳۶۴؛ ادیب طوسی، ۱۳۳۴: ۲۶؛ رضایی باغ‌بیدی، ۱۳۸۲: ۳۵).

مؤلف در مقدمه مرصداالاحرار از خود بدین صورت یاد می‌کند (به تصویر ۱ بنگرید):

تصویر ۱- ذکر نام مؤلف در دستنویس کتابخانه بایزید استانبول (۶ر)

در کنار هم قرار گرفتن «رجاء» و «محمد» این تصور را برای آربری (البته با استفاده از نسخه گم‌شده) و دیگر پژوهشگران (با توجه به نسخه کتابخانه بایزید یا تحقیق آربری) ایجاد کرده که نام مؤلف «رجامحمد» بوده است؛ اما این ترکیب، در منابع قدیم و نزدیک به قرن هشتم هجری، به عنوان نامی واحد ثبت نشده و اگر هم دیده شود، در اصل ترکیب لقب و اسم (صورت اختصاری «رجاءالدین محمد») است. از سوی دیگر، با توجه به اینکه مؤلف در ادامه لقب خود را «علاءالدین» می‌آورد، نمی‌توان متصور شد که او دو لقب داشته است. بر این اساس و با توجه به کتابت نشدن همزه و تنوین در مواضعی از این نسخه (مثل کتابت «إن شاء» به شکل «ان شأ» در ۹۳ر)، احتمال اینکه «رجاء» املائی از «رجاءاً / رجاءاً / رجاء» باشد، قوت می‌گیرد؛ در این صورت، این کلمه به عبارت عربی پیش از ذکر نام مربوط می‌شود، به معنی: «یکی از خدمتگزاران درگاه مرشدیه از روی امید». البته ظاهراً باید پس از آن عبارتی مکمل مثل «للقبول» آورده شود. در هر حال، عبارت مشتمل بر معرفی مؤلف می‌تواند به این صورت باشد: «ابن ضعیف فقیر و ابن مستمند حقیر، أحد غلمان الحضرة المرشدية رجاءاً»، محمد بن عبد الرحمان بن عبد الرحيم الكازروني الملقب [بـ]علاء [الدین]». «الدین» هم به سیاق القاب قرن هشتم به لقب مؤلف افزوده شده است.

انجامه نسخه خطی معرفی شده به دست آربری (۱۹۵۰: ۱۶۴) اطلاع درخور توجهی درباره نام، نسبت، لقب و جایگاه علمی و فقهی مؤلف عرضه می‌دارد: «مصنفه المولى الأعظم السيد الشهيد مفتى زمانه علاء الملة والتقوى والشریعة والدین [محمد] القرطاسی». جالب توجه اینکه در تحقیقات منتشرشده تاکنون بر این انجامه و اطلاعات آن تمرکز نشده است. بر این اساس، او افزون بر تصوف، در فقه هم صاحب نظر بوده است. از اطلاعاتی که او در مرصاد الاحرار به‌ویژه در بخش‌هایی با عنوان «تنبيه» (برای نمونه در ۳۵پ، ۳۸پ، ۱۴۱پ و ۲۰۹پ) عرضه می‌کند، می‌توان دریافت که در زمینه‌های دیگری نیز آگاهی یا دیدگاه‌های درخور توجهی داشته است. ضمناً نسبت «قرطاسی» شاید بدان مناسبت باشد که او، پدر و یا اجدادش در پیشه کاغذسازی یا فروش آن دست داشته‌اند. یکی از نسبت‌های شناخته‌شده برای برخی از افراد و خاندان‌ها در قرون مختلف «کاغذی» است (نک: افشار، ۱۳۹۰: ۳۶ تا ۴۱).

جلال‌الدین دوانی (متولد حدود ۸۳۰ و متوفی در حدود ۹۰۸ ق)، حکیم و متکلم مشهور که سال‌های ابتدایی حیات و تحصیلاتش را در دوان و کازرون گذرانده، در اجازه‌ای که به سال ۸۹۳ ق در شیراز برای عقیق‌الدین ایجی نوشته، مظهرالدین محمد مرشدی کازرونی را به عنوان یکی از استادان خود در عقلیات و نقلیات معرفی کرده است. او افزوده است که این مظهرالدین از شریف جرجانی و عموی خود علاءالدین قرطاسی روایت می‌کرد. همچنین سلسله روایت قرطاسی را این‌گونه ثبت کرده است: «علاءالدین القرطاسی فأخذها عن تاج‌الدین القرطاسی و هو عن شهاب‌الدین ابی بکر الكازرونی عن الطوسی به و ساق الكلام الى ان قال قال ذلك». پدر جلال‌الدین دوانی محدث جامع مرشدی بوده و با این واسطه هم به سلسله مرشدیه تعلق خاطری داشته است (نک: کورانی، ۱۳۲۸: ۱۰۶ و ۱۰۷).

اطلاع بیشتری از مؤلف مرصدالاحرار به دست نیامد. بنابر آنچه بر اساس منابع آورده شد، نام کامل او چنین است: علاءالدین محمدبن عبدالرحمانبن عبدالرحیم قرطاسی کازرونی.

۳-۳. نام کتاب

نام این اثر تنها یک بار در متن آن آمده و البته دلیلی نیز برای تسمیه آن بیان نشده است. این نام در متن دستنویس کتابخانه بایزید (۹ر) به این شکل حرکت‌گذاری شده است: «مرصدالاحرار الی سیر مرشدالابرار». البته در همین نسخه پیش از شروع متن کتاب، در دو برگ آغازین، نام کتاب آمده است؛ در صفحه نخست به همان صورت مذکور (البته بدون حرکت‌گذاری) و در صفحه سوم به این صورت: «مرصدالاحرار فی سیر مرشدالابرار». آربری (۱۹۵۰: ۱۶۴) نام نسخه را به شکل *Marsad al-Ahrār ilā siyar al-murshid al-abrār* آورده است (با تردید بر سر «ال» در «المرشد»). نام این کتاب در کشف‌الظنون (تألیف در اواسط قرن یازدهم هجری قمری) چنین آمده است: «مرصدالاحرار فی سیر مرشدالابرار لأبی إسحاق الکازرونی، فارسی منظوم»^{۱۰} (حاجی خلیفه، ۱۴۴۳: ۴۰۲). در هدیه‌العارفین (نوشته شده در قرن چهاردهم هجری قمری) نام کتاب «مرصدالاحرار فی سیره مرشدالابرار» است (بغدادی، ۱۹۵۱: ۱۹). با توجه به اینکه استفاده از «سیره» به جای «سیر» در منابع دیگر دیده نمی‌شود، به کارگیری آن را نمی‌توان صحیح دانست.

استفاده از هر دو حرف «الی» (= به سوی) و «فی» (= درباره) در عنوان این کتاب توجیه‌پذیر است؛ با این حال، «الی» به دلیل ذکر شدن در متن هر دو نسخه معتبرتر می‌نماید. «مرصد» در فرهنگ‌های لغت در معنای «کمین‌گاه»، «راه فراخ» و حتی «رصدخانه» دیده می‌شود که همه موارد در این بافت مناسب است. اگر «سیر» در معنای «سیره‌ها» یا «سیره‌نامه‌ها» گرفته شود، می‌تواند به این نکته اشاره داشته باشد که مؤلف افزون بر سیره‌نامه عربی نوشته ابوبکر محمدبن خطیب از دیگر سیره‌نامه‌های شیخ ابواسحاق که در قرن هشتم در دسترس بوده، استفاده کرده است. این امر از اشاره‌ای از متن کتاب هم مستفاد می‌شود. در بخشی از کتاب پس از ذکر حکایتی به نقل از خطیب ابوبکر آمده است: «این کرامت از نسخه‌ای نوشته شده که قاضی ابومحمد عبدالوهاب بن محمد آن را به خط خود در سلک کتابت آورده در ربیع‌الاول سنه سبعین و اربعمائه» (۱۱۱ر). جالب توجه اینکه این حکایت در فردوس‌المرشدیه دیده نمی‌شود. ضمن اینکه افزوده‌های مرصدالاحرار (در مقایسه با فردوس‌المرشدیه) از آن حکایت دارد که علاءالدین محمد کازرونی از منابع دیگری هم بهره برده است. اما خود مؤلف در مقدمه‌اش (۸ر) توضیح می‌دهد که «متوجه غرر کلمات و جواهر زواهر سیر و حالات ... که از آن حضرت خلاق پناه مأثور است و ... ابوبکر محمدبن الخطیب ... در سلک عبارت آورده، می‌باید شد». نام یکی از بخش‌های مهم کتاب نیز چنین آغاز می‌شود: «در ذکر سیر مبارکه شیخ مرشد» (۲۵پ). بر اساس این جمله این احتمال قوت می‌گیرد که منظور از «سیر» همان حالات و خصلت‌ها است.

۳-۴. سال تألیف

آربری (۱۹۵۰: ۱۷۷) با این استدلال که در مرصدالاحرار قصیده‌ای از امین‌الدین بلیانی (متوفی ۷۴۵ق) نقل و به وفات او در همان سال‌ها اشاره شده، تاریخ تألیف کتاب را در حدود سال ۷۵۰ق دانسته است. با این حال، در انجامة دستنویس مرصدالاحرار محفوظ در کتابخانه بایزید سال تألیف ذکر شده است: «وَقَعَ الْقَرَأُ مِنْ تَأْلِيفِهِ وَقْتُ الْإِصْفَرَارِ مِنْ آخِرِ أَيَّامِ التَّشْرِيقِ لِسَنَةِ إِحْدَى وَ ثَمَانِينَ وَ سَبْعِمِائَةِ الْهِجْرِيَّةِ الْمُصْطَفَلِو[ية] الْهِلَالِيَّةِ». پس علاءالدین

محمد کازرونی تألیف این کتاب را در وقت زردی آفتاب (غروب^{۱۱}) از آخرین روز تشریق (سه روز در ادامه عید قربان) سال ۷۸۱ ق به پایان رسانده است. به عبارت دیگر، تألیف این اثر در روز سیزدهم ذی الحجة این سال خاتمه یافته است.

تصویر ۲ - انجامة دستنویس کتابخانه بایزید استانبول (۲۵۹پ)

ادیب طوسی (۱۳۳۴: ۲۶) به اشتباه سال تألیف را ۸۳۰ ق ذکر می‌کند. اشتباه او عیناً در مقاله رضایی باغ بیدی (۱۳۸۲: ۳۵) نقل شده است. همان‌گونه که پیش‌تر ذکر شد، این خطا به کتاب تاریخ ادبیات در ایران (صفا، ۱۳۶۹: ۱۲۸۷) هم راه یافته است.

۳-۵. فوايد ادبی

۳-۵-۱. سروده‌های علاءالدین کازرونی

در مرصدا لحرار حدود هشتصد بیت شعر به فارسی، عربی یا گویش کازرونی، گاه به صورت پراکنده در حد یک یا چند بیت و گاه به صورت قصاید و قطعات بلندتر، آمده است؛ درحالی‌که ابیات فردوسی المرشدیه از عدد دویست و بیست فراتر نمی‌رود (شامل اشعار فارسی، عربی و کازرونی). همچنین تعداد زیادی از این ابیات مشترک نیست. در میان آن‌ها ابیاتی به زبان عربی یا گویش کازرونی وجود دارد که مؤلف هر دو کتاب ابیاتی فارسی در ترجمه آن ارائه کرده‌اند؛ از این رو می‌توان حدس زد که از این حدود هشتصد بیت منقول در مرصدا لحرار شاید حدود یکصد تا یکصد و پنجاه بیت در منبع اصلی، یعنی سیره‌نامه عربی، موجود بوده است.

از مجموع اشعار مرصدا لحرار حدود سیصد و هفتاد و پنج بیت از سروده‌های خود علاءالدین محمد کازرونی است. این نکته پیش از نقل ابیات از تصریح او با عبارت «للمؤلفه» مشخص می‌شود. پس او شاعر هم بوده و یا دست‌کم توانایی سرودن داشته است. پس یکی از وجوه اهمیت مرصدا لحرار، در بر داشتن اشعاری از مؤلف و معرفی او به عنوان شاعری از قرن هشتم هجری قمری است.

از علاءالدین محمد کازرونی هیچ شعری در تذکره‌ها و منابع در دسترس مشاهده نشد. تخلص احتمالی او هم به دست نیامد. پس فعلاً به‌ناچار باید به یگانه منبع شناخته‌شده که اثر خود اوست، اکتفا کرد. در بخش‌های گوناگون مرصدا لحرار ابیات منفرد و یا قطعات شعری از او در قالب‌های مختلفی

مثل مثنوی، غزل و جز آن، به دو زبان فارسی و عربی، آمده است. همچنین علاءالدین کازرونی در بسیاری از موارد طبع خود را با به نظم کشیدن ترجمه آزاد اشعار به زبان عربی یا گویش کازرونی مذکور در متن کتاب آزموده است. البته او همواره مقتید نبوده که ترجمه یک بیت را در یک بیت فارسی بگنجاند. در ادامه، نمونه‌ای از اشعار عربی مذکور در مرصداالاحرار و ترجمه منظوم علاءالدین کازرونی (۴۵پ) آمده است:

«سفیان در جواب گفت: آیا تو سخن اُمیّه بن [ابی] الصّلت بدانسته‌ای زمانی که نزد ابن‌جدعان رفت و طلب عطا از او می‌کرد و گفت، شعر:

أَذْكُرُ حَاجَتِي أَمْ قَدْ كَفَانِي حَبَاؤُكَ إِنَّ شَيْمَتَكَ الْحَبَاءُ
إِذَا أَتَيْتُ عَلَىكَ الْمَرْءَ يَوْمًا كَفَاهُ مِنْ تَعَرُّضِهِ أَلْتَنَاءُ

و موافق معنی آن این است، لمؤلفه:

چو خوی و عادت طبعست سخاست حاجت نیست که عرضه دارمت از حاجتی که هست مرا
ثنای ذات تو را خود چه حاجت است به شرح؟ همین که نام ثنا گفته شد تو راست ثنا
همچنین یکی از غزلیات مؤلف مرصداالاحرار (۶پ) نقل می‌شود:

منم رفیق عنا، روز و شب قرین ملال نه صبر هجر مُیسّر، نه اتفاق وصال
نماند روی اقامت، نه نیز راه گریز نه رای صبر، مرا خود چگونه باشد حال؟
دل حزین ز تمنای وصل چون گُسلد چو آفتاب وصالش فکند نور جمال؟
در این صعوبت احوال و کاروبار خراب در این کالالت و بی‌حاصلی و وجه ملال
امید اگر بشود سدّ آب دیده من شود منازل من از خون دیده مالا مال

مضمون اکثر ابیات او، متناسب با فضای این کتاب، عرفانی است. به طور کلی و با توجه به اشعاری که از علاءالدین محمد کازرونی در مرصداالاحرار مشاهده می‌شود، نمی‌توان او را شاعر ضعیفی به شمار آورد. در میان اشعار او ابیات روان و زیبا کم نیست: «فدای راه تو بادا هزار جان رهی / هزار جان چه بود؟ صد هزار اگر باشد» (۱۷۱پ). ترجمه‌های منظومش، در عین داشتن انسجام و رساندن مفهوم، مزین به آرایه‌های ادبی هم هستند. در کتاب البته در یک بیت او ایراد قافیه به نظر می‌رسد؛ آنجا که «شرم» یا «حلم» قافیه شده است: «ملک در عجب مانده از شرم او / زمین مانده در خجلت از حلم او» (۳پ). همچنین برخی ابیات از نظر نحوی و چینش کلمات یا استفاده از واژه‌های زاید ضعف دارند، مثل: «گر بی رفیق سَنَتش افتد کسی به راه / بی‌شک گمان مبر که یقین اوفتد به چاه» (۲پ).

۳-۵-۲. اشعار دیگر شاعران

فصول دوم و سوم از باب پنجم کتاب سوم^{۱۲} مرصداالاحرار قصاید و ابیاتی (حدود دویست و سی بیت) به زبان عربی را دربردارد که در شأن شیخ ابواسحاق و یا در مرثیه او سروده شده است. از این اشعار، جز دو بیت در فردوس‌المرشدیه (محمودبن عثمان، ۱۳۵۸: ۳۶۶) مشاهده نشد. شاعران این اشعار

عموماً از شاعران همان منطقه کازرون در قرون چهارم و پنجم هجری قمری بوده و اکنون ناشناخته‌اند؛ به همین دلیل این اطلاعات که به واسطهٔ مرصدالاحرار به دست می‌آید، در کمال اهمیت است. برخی از شاعرانی که در این دو فصل شعری از آن‌ها نقل شده، عبارت‌اند از: ابوالحسن عبدویه الزاهبانی، ابی‌الفتح ثابت‌بن الطیب الغندجانی، صاعدبن احمدبن الفضل الغندجانی، ابوعالم معروف به یزدی، احمدبن محمدبن الفضل العالم و حسن‌بن محمد الماهر البغدادی.

در این سیره‌نامه در کنار ابیات شاعران مشهوری چون سعدی شیرازی (۸۵پ و ۱۵۱پ)، خاقانی شروانی (۴۷پ)، کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی (۹پ و ۱۷۹پ)، عطار نیشابوری (۱۲۷پ) و ظهیرالدین فارابی (۱۶۹پ)، اشعار دیگری هم آمده که سرایندهٔ آن‌ها شناخته‌شده نیست. با توجه به سال تألیف مرصدالاحرار باید این اشعار متعلق به شاعران قرن هشتم هجری قمری و یا پیش از آن باشد.

نکتهٔ دیگر، یاری دو دستنویس مرصدالاحرار در تصحیح قصیده‌ای از امین‌الدین بلیانی (۶۶۸-۷۴۵ ق)، شاعر و عارف ارادتمند شیخ ابواسحاق کازرونی است. اشعار بلیانی با استفاده از تنها نسخهٔ خطی شناخته‌شده از دیوان او، کتابت‌شده در حاشیهٔ کلیات سعدی مورخ ۷۸۶ ق و محفوظ در کتابخانهٔ ملی پاریس، تصحیح شده است. در این تصحیح (بلیانی، ۱۳۸۷: ۲۱۷ و ۲۱۸)، قصیده‌ای از امین‌الدین بلیانی با مطلع زیر مشاهده می‌شود:

حصار امن و امان جان شیخ ابواسحاق ملاذ عالمیان جان شیخ ابواسحاق

این قصیده به طور کامل در نسخهٔ مرصدالاحرار کتابخانهٔ بایزید استانبول (۲۵۳پ) آمده است. همچنین با اینکه نسخهٔ آربری در دست نیست، خوشبختانه او متن این قصیده را بر اساس آن نسخه عیناً آورده است (نک: آربری، ۱۹۵۰: ۱۷۷ و ۱۷۸). اختلافاتی میان متن قصیده در هر سه منبع دیده می‌شود. ظاهراً آربری نتوانسته کلماتی را به‌درستی بخواند. با این حال، هر دو دستنویس مرصدالاحرار برخی ایرادات متن مصحح دیوان امین‌الدین بلیانی را نشان می‌دهند. برای اجتناب از طولانی شدن مقاله، در اینجا صرفاً بیت پایانی این قصیده، مذکور در دیوان چاپ‌شده و دو نسخهٔ مرصدالاحرار آورده می‌شود:

دیوان بلیانی (۱۳۸۷: ۲۱۸):

از آن خبر [که] شده خاک درگهش به یقین
حصار امن و امان جان شیخ ابو[اسحاق] (?)
مرصدالاحرار، دستنویس آربری (۱۹۵۰: ۱۷۸):

از آن چنین [سر و] خاک درش که شد به یقین
حصار امن و امان جان شیخ ابواسحاق
مرصدالاحرار، نسخهٔ کتابخانهٔ بایزید (۲۵۳پ):

از آن چنین شده خاک درش که شد به یقین
حصار امن و امان جان شیخ ابواسحاق

از این مقایسه به‌روشنی دریافت می‌شود که مصححان دیوان بلیانی نتوانسته‌اند متن مصراع نخست را به‌درستی بخوانند یا صورت اشتباه آن را تصحیح کنند. همچنین با اینکه در نسخه «درش» کتابت شده، آن را به «درگهش» تغییر داده‌اند. متن آربری جز در ضبط «در و» صحیح است. بهترین ضبط این مصراع در نسخهٔ مرصدالاحرار محفوظ در کتابخانهٔ بایزید دیده می‌شود.

در سه موضع از مرصدالاحرار (نسخه کتابخانه بایزید، ۱۵۹پ، ۱۶۰ر و ۲۴۶پ) مصراع «زهی کمال کرم لا اله الا الله»، بدون نام شاعر، پایان بخش بعضی مطالب شده است. در دیوان امین الدین بلیانی سه قصیده با ردیف «لا اله الا الله» مشاهده می شود (نک: بلیانی، ۱۳۸۷: ۲۲۲ تا ۲۳۶). همچنین در رباعیات و مسمط‌های او هم این تعبیر آمده است. با این حال، این مصراع در دیوان چایی او مذکور نیست. می توان احتمال داد که این مصراع هم سروده امین الدین بلیانی باشد؛ چون از سویی به سبک و مضمون برخی اشعار او شبیه است و از سوی دیگر، مؤلف مرصدالاحرار ارادت خود به او را در قالب فصلی از کتابش (۲۵۲ر تا ۲۵۳پ) نشان داده است.

۳-۵-۳. بهره‌گیری از زبان ادبی

متن مرصدالاحرار، در مقایسه با متن فردوس المرشدیه، با زبانی ادبی تر نوشته شده است. این نکته به‌ویژه در بخش‌هایی که ترجمه از کتاب سیره‌نامه عربی نیست، بیشتر دیده می‌شود. برای درک بهتر تفاوت میان نثر محمودبن عثمان و علاءالدین محمد کازرونی می‌توان بخش‌های مشابه از کتاب هر دو را (از نظر محتوا) در کنار هم نهاد. از فردوس المرشدیه (محمودبن عثمان، ۱۳۵۸: ۲۸۸):

خطیب امام ابوبکر محمدبن عبدالکریم - رَحْمَةُ اللَّهِ عَلَيْهِ - گوید شنفتم از جماعتی اصحاب شیخ که گفتند شیخ مرشد - قَدَسَ اللَّهُ رُوحَهُ الْعَزِيزَ - در مجلس بسیار گفتی: ای حاضران، خدای را بخوانید که بسیار خلق امثال شما خدای را می‌خوانند؛ ای بسی عابدان و زاهدان در کوه‌ها و گوشه‌ها خدای را می‌خوانند؛ ای بسی مؤمنان و مسلمانان در زاویه‌ها و مسجدها خدای را می‌خوانند؛ ای بسی رهبانان در صومعه‌ها خدای را می‌خوانند؛ ای بسی پیران نحیف و کهلان ضعیف و جوانان لطیف در نهان و آشکارا خدای را می‌خوانند؛ ای بسی طفلان شیرخواره که همواره در تاریکی شب و روشنایی روز خدای را می‌خوانند.

از مرصدالاحرار (۱۶۱ر و پ):

خطیب صاحب‌تدقیق ابوبکر محمد - رَحْمَةُ اللَّهِ تَعَالَى عَلَيْهِ - در تبیین معنی این اشارت و تعیین مَبْنِی این عبارت که از آن سلطان عالم تحقیق صادر شده، لسان بیان را در میدان تبیان چنین جولان می‌دهد که بخوانید آن کس را که خواننده‌اند او را بر ستارگان در صحاری و جبال، و رستگاران در وهاد و تلال، و اهل ایمان در مجامع و جوامع، و احبار و رهبان در بیع و صوامع، و شُبَّان و شیوخ در سجود و رکوع، و صبیان و کهول با خضوع و خشوع، به امیدواری دریافت عفو و مغفرتش مناجات‌کننده و نداده‌نده او را بزرگان نیکوکار و طفلان فرمان‌بردار در تاریکی شب تار و روشنایی روز نوربخش نورانی عیار.

شمیسا (۱۳۸۷: ۱۸۹) ضمن اشاره به فردوس المرشدیه می‌نویسد: «کتب عرفانی همیشه به نثر مرسل بود... اولین کتاب عرفانی که تا حدی مصنوع است (در حقیقت فنی موزون) مرصادالعباد است؛ اما بعد از آن دوباره کتب عرفانی ساده هستند». نثر علاءالدین محمد کازرونی در مرصدالاحرار، خصوصاً در بخش‌های نامرتب به سیره‌نامه عربی، از نوع فنی است؛ از این حیث این نثر عرفانی در سبک‌شناسی متون منثور قرن هشتم درخور توجه است. در ادامه و نمونه‌وار برخی آرایه‌های ادبی این کتاب نقل می‌شود.

آهنگین کردن جملات با انواع سجع (مطرّف، متوازن و متوازی) و جناس (اشتقاق، ناقص و غیره) از ویژگی‌های سبکی مرصدالاحرار است:

و در خلوص ارادت و خدمتکاری شیخ مرشد راشد رشید - رَضِيَ اللهُ تَعَالَى عَنْهُ - به وجهی ثابت قدم و راسخ دم بود که خود را جز به سمت خدمتکاری و اختصاص آن حضرت متّسم نداشت و زیب و زینت جمال خود را جز مآثر میامن همم علیّه مرشدیه نینگاشت. گاهی بر مَصَاعِدِ مَنَابِرِ محبت از معانی اوصافِ کمالِ حضرتِ مبارکش درصدد بیان و تبیان، و گاهی بر گلبنِ چمنِ سراجّه ارادتش از سر ذوق خلوص، عندلیب‌صفت، مدح‌خوان و به زبان حال از عالمِ فیض، اَمَدادِ اِمَدادِ فضل و نیل را جویان و به زبان قال از سر صدق به تیتِ ادایِ حقوقِ حقیقتِ مقالِ گویان (۲۵۳ر و پ).

در سجع‌پردازی‌ها گاه مجموعه‌ای از جملات مسجع آورده شده است. عباراتی که موازنه و سجع یکسان دارند، با «واو» به هم وصل شده‌اند. مرز میان عبارات مختلف مسجع «واو» ندارد:

و صد هزاران رُوح و راحت و بُشری و بشارت از حظایرِ قدس و مناظرِ اُنس، قرین ارواحِ منوره و اَجداثِ معطره تابعین و تبع تابعین و اتباعِ ایشان باد. آن سلطانِ راه و آن برگزیدگانِ درگاه و آن رهنمایانِ صاحبِ دستگاه، آن محاسبانِ محاسباتِ اعمال و آن مراقبانِ مراقباتِ احوال، آن مُصابرانِ مغالباتِ نفسانی و آن مجاهدانِ معالطاتِ شیطانی، آن پاک‌دامنانِ در زهد صابر و آن درویشانِ با فقر شاکر، آن ترس‌کارانِ امیدوار و آن امیدوارانِ به‌غایت بیدار، آن وفودِ حضرتِ کبریا و آن نقودِ محک‌توکل و رضا (۳پ و ۴ر).

در این میان، تلمیح به سرگذشت صوفیان مشهور و بهره بردن از آیات قرآنی، احادیث، جملات و عبارات عربی هم دیده می‌شود:

هر مشتاق که از غلباتِ شوق، اقداح مالامال ذوق چشیده، بی آنکه جرعه‌نوش مشارب شریعتش شود، منصوروار بر دار اعتبار برکشیده، و هر مستقیم‌حال که جام زلال استقامت از دست ساقی سستش نوشیده، اویس‌وار در وادیِ قَرَن به مساعدت متابعت سُنن، خلعت «إِنِّي لَأَجِدُ نَفْسَ الرَّحْمَنِ مِنْ قَبْلِ الْيَمَنِ» پوشیده (۲پ).

گاه، در میان یک جمله فارسی، بخشی از منظور نویسنده به عربی بیان می‌شود:

عروس امید از ورای حجاب تُتَقّ نقاب گشود و مکرراً حالة التوجه و المراقبة بسلك الحضرة المقدسة المطهرة بشارت اشارت بر تصدی تحصیل این سعادت رسید (۸پ).

و لَا يَنْقُطِعُ إِلَى آخِرِ أَمْرِهِ با وجود حصول ذوق حال در طلب ازدیاد و در تحصیل این معنی دایماً مادام النفس باقیاً در عینِ اجتهاد (۱۸پ).

همچنان - عَلَى النَّهْجِ الْمُسْتَمَرِّ فِي حَيَاتِهِ - مسافر و مجاور و دانی و قاصی و غنی و فقیر و دنی و حقیر و اطفال و مشایخ و اکابر و اشراف و اصنافِ خلائق به یمنِ هَمّتِ عالی‌مرتبتش از خوان احسان و انعامش بهره‌مند (۲۵ر).

در سبک نثر علاء‌الدین محمد کازرونی، یکی از راه‌های دیگر آهنگین کردن جملات، تتابع اضافات است:

ترتّب اکسیرزُبتش در تخلیص گرفتارانِ دریایِ شورانگیزِ موج‌آمیز بی دستورِ لنگردوزِ کشتی‌شکنِ شادروانِ فکَنِ بی‌سامانیِ کیمیایِ سعادت، و وسایلِ نذرِ بلندقدرش در آن‌جا سرگشتگانِ دیده‌پرآبِ سینه‌کبابِ بیابانِ بی‌آبِ جگرتابِ پریشانی در عین غایت و کمال نهایت (۷پ).

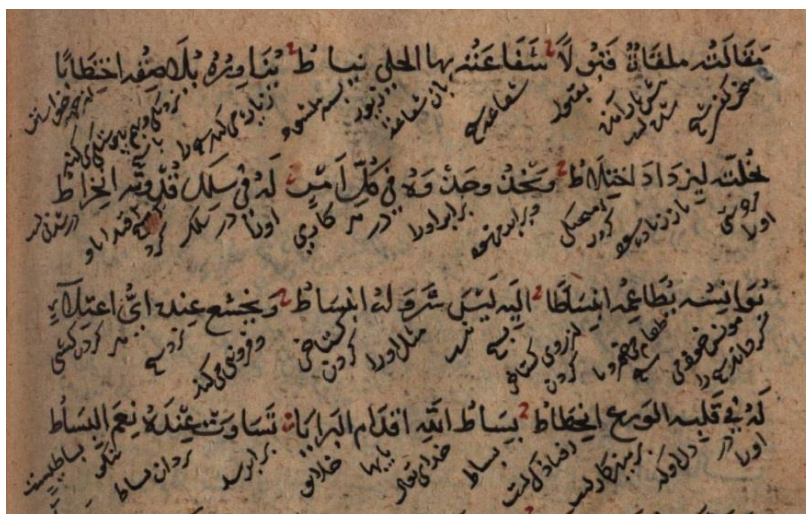
بهره بردن از مراعات‌النظیر (مثل ذکر اصطلاحات حج در ۱۳پ) هم در متن مشاهده می‌شود. در مجموع توجه مؤلف به این مسائل سبب اطناب در برخی جملات (برای نمونه در ۴ر، ۱۱ ر و پ) و دشواری در فهم قسمت‌هایی از متن شده است. با این حال تأکید می‌شود که بخش عمده‌ای از متن (ترجمه سیره‌نامه عربی) دارای نثری نسبتاً ساده است.

۳-۶. فواید زبانی

۳-۶-۱. ویژگی‌های لغوی و واژه‌های درخور توجه

همان‌گونه که پیش از این گفته شد، در دو فصل از مرصدالاحرار (۱۹۹ر تا ۲۰۶پ) قصاید و ابیاتی به عربی آمده است. در زیر هر سطر از این اشعار، صورت تحت‌اللفظی ترجمه فارسی دیده می‌شود. طبعاً به دلیل ترجمه واژه‌به‌واژه، نحو جملات ترجمه تحت تأثیر زبان عربی است. با این حال، برخی معادل‌گذاری‌ها (و نه تمام آن واژه‌ها به فارسی) جالب توجه است. از این منظر این ترجمه‌ها به ترجمه‌های فارسی مذکور در دستنویس‌های کهن قرآن شباهت دارد. کهنگی ترجمه ابیات عربی در مرصدالاحرار و تفاوت سبکی با سایر بخش‌های کتاب شاید به این دلیل باشد که این معادل‌ها در سیره‌نامه عربی خطیب ابوبکر (قرن پنجم هجری) یا متن منابع علاء‌الدین محمد کازرونی (پیش از قرن هشتم هجری) ذکر شده‌اند و از آنجا به این نسخه راه یافته‌اند.

تصویر ۳- نمونه‌ای از اشعار عربی و ترجمه آن‌ها (مرصدالاحرار، دستنویس کتابخانه بایزید استانبول، ۲۰۲پ)

در ادامه تعدادی از این معادل‌ها آمده است:

عِش: بزی (۱۹۹ر)، یَتَقَلَّبُ: وامی‌گردد (۱۹۹ر)، اُسْقَى و اُشْرَبُ: آب داده شده‌ام و آشامانیده شده‌ام (۱۹۹ر)، یَتَذَبُّ: پژمرده می‌گردد (۱۹۹ر)، یُجَرَّبُ: آزمون شود (۱۹۹ر)، هَوَا: خواهش (۱۹۹پ)، رَحِمُ: خویشان (۱۹۹پ)، الرِّوَّاح: بشدن (۱۹۹پ)، اخوَرار: خوش‌چشمی و تناسب چشم سپید و سیاه (۱۹۹پ)، فَأَنْزَجُ إِثْرَ جَاراً: وارزه شو وارزه شده (ظاهراً: شدنی، ۲۰۰ر)، تَأَنَّنَ تَأَمُّلاً: درنگ کن در حالت نیک نگریستن (۲۰۰ر)، خُذ: فراگیر (۲۰۰ر)، أَضَحَّتْ: چاشت کرد (۲۰۰ر)، اَسْلَمَ: رهایی یاب (۲۰۰پ)، مَقَرَّی: خواناکننده (۲۰۱ر)، قَارِی: خواننده (۲۰۱ر)، اَلْمُتَعَرِّد: آواز بگرداننده (۲۰۱ر)،

جالس: نشیننده (۲۰۱ر)، یَزُفَدُ: می‌خفتد (۲۰۱پ)، یُکْسِدُ: ناروا می‌شود (۲۰۲ر)، اِخْتِلَاطُ: آمیختگی کردن (۲۰۲پ)، اِنْخِرَاطُ: درشدن (۲۰۲پ)، مَصیر: ابارگشت (۲۰۳ر)، حَفْزَة: گو (۲۰۳ر)، اَلْأَفَاقُ: کناره‌های جهان (۲۰۳ر)، شَرْقاً: آفتاب برآمدن (۲۰۳ر)، مَغْرِباً: آفتاب فرو رفتن (۲۰۳ر)، نیام: خواب‌کننده (۲۰۳پ)، اَلْخُلُوصُ: ویژه شدن (۲۰۴ر)، تَفْسِيرِ آیات: هویدا کردن آیت‌های قرآن (۲۰۴ر)، فَاژُوا: فیروزی یافتندی (۲۰۴ر)، اَلْبَاقِی: پاینده (۲۰۴ر)، اَذْخَلَنی: درآورد (فعل دعایی، ۲۰۵ر)، مَحْزُون: اندوهگن کرده (۲۰۵ر)، مَعْصُوم: نگاه‌داشته (۲۰۵پ)، زَکی: پارسا (۲۰۵پ)، نَسیب: بلندگوهر (۲۰۵پ)، اَلتَّبَشیر: مزدگانی دادن (۲۰۶پ).

در این میان، یکی از کهن‌ترین لغات «ابازگشت» است که اگر اشتباه در کتابت محسوب نشود، بخش نخست آن به صورت فارسی میانه شباهت دارد: «اپاز» (apāč) صورت فارسی میانه «باز» است (حسن‌دوست، ۱۳۹۵، ج ۱: ۳۷۱). واژه درخور توجه دیگر «وازرده» است. حتی در زبان‌های ایرانی پیش از اسلام «آزردن» به صورت «وازردن» نشان داده نشده است (همان: ۴۶ و ۴۷).

اما گاه در متن اصلی مرصداً الاحرار نیز واژه‌های درخور توجهی دیده می‌شود؛ به‌ویژه کلماتی غالباً فارسی که معمولاً در فرهنگ‌های معتبر امروزی مدخل یا زیرمدخل نشده، یا به آن معنی خاص اشاره نشده و یا در آن فرهنگ‌ها شاهی از متون قدیم نیامده است. منظور از فرهنگ‌های معتبر امروزی که در این بخش از پژوهش به آن‌ها رجوع شده، این آثار است: لغت‌نامه (دهخدا و همکاران، ۱۳۷۷)، فرهنگ فارسی (معین، ۱۳۶۴)، فرهنگ فارسی (عمید، ۱۳۸۹)، فرهنگ بزرگ سخن (انوری و همکاران، ۱۳۹۰ الف)، ذیل فرهنگ بزرگ سخن (انوری و همکاران، ۱۳۹۰ ب) و ذیل فرهنگ‌های فارسی (رواقی، ۱۳۸۱). البته چون از لغت‌نامه فارسی و فرهنگ جامع زبان فارسی صرفاً تا حرف «الف» یا «ب» منتشر شده و کلمات مورد نظر با حروف دیگری آغاز می‌شوند، در این بررسی لحاظ نشده‌اند. در ادامه تعدادی از این واژه‌ها به همراه توضیحاتی خواهد آمد:

- «سنگ‌چین» در معنای دیواری که از چیدن سنگ‌ها به روی هم درست می‌کنند: «در آن فضا که به وضع مسجد و محراب سنگ‌چین کرده بودم، نماز می‌گزاردم» (۳۱ر). در فرهنگ‌ها شاهی از متون کهن برای این لغت نیامده است.

- «چوب» که ظاهراً واحدی برای تعیین مساحت براساس چوب‌های به‌کار رفته در سقف بنا است: «شیخ - رَضِیَ اللّٰهُ عَنْهُ - در آن سال مقدار هفت چوب بنا نهاد و اخراجات مصالح بنای آن احمدبن موسی الغندجانی - رَحِمَهُ اللّٰهُ تَعَالٰی - داد و چهار سال مسجد بر آن حال بماند. بعد از آن شیخ زیادت گردانید و تمامی بیست چوب بنا فرمود و بعد از مدّتی دیگر به پنجاه چوب رسانید و بعد از مدّتی دیگر به تمام صد چوب رسانید و بعد از آن استحداث مسجد جامع فرمود» (۳۱ر و پ). این معنی در فرهنگ‌ها مشاهده نشد. در فردوس‌المرشدیه به جای آن «هرس» آمده است: «بناء مسجد بنهاد در سنه احدى و سبعین و ثلثمایه به قدر آنکه به هفت هرس پوشیده شد... بعد از آن شیخ مرشد - قَدَسَ اللّٰهُ بِرُوحِهِ - مسجد را به قدر بیست هرس افزون کرد و مدّتی بدان بگذشت. بعد از آن مسجد به تمامی پنجاه هرس رسانید. مدّتی دیگر بگذشت. انبار مسجد به تمامی صد هرس رسانید» (محمودبن عثمان، ۱۳۵۸: ۲۷ و ۲۸). «هرس» در لغت‌نامه به نقل از برهان قاطع در معنی «چوب پوشش خانه» آمده و شواهدی صرفاً از فردوس‌المرشدیه نقل شده است. شاید «هرس» صورت دیگری از «ارش» باشد که معادل فاصله آرنج تا سر انگشتان است و از کاربرد آن برای واحد طول بناها شواهدی در متون قدیم وجود دارد: «درازی مزگت خانه خدای عزّوجلّ سیصدو هفتاد ارش است» (حدودالعالم، به نقل از دهخدا و همکاران، ۱۳۷۷: ذیل «ارش»). در این صورت «چوب» را هم می‌توان واحد طول، بدون توجه به چوب به‌کار رفته در سقف، به شمار آورد؛ به‌ویژه با توجه به اینکه از چوب گز برای اندازه‌گیری طول استفاده می‌شده است (نک: دیانت، ۱۳۶۷: ۱۷۴).

- «خراشش» معادل «خراش»: «این زخم نیست و جز خراششی نیست» (۹۷پ). در لغت‌نامه به نقل از فرهنگ ناظم‌الاطباء «عمل خراشیدن» دانسته شده و هیچ شاهی برای آن نیامده است. «خراشش» در ذیل فرهنگ‌های فارسی نیز به نقل از دو فرهنگ عربی به فارسی در دو معنی «خراشیدن» و «لرزش، جنبش» دیده می‌شود (رواقی، ۱۳۸۱: ذیل «خراشش»). در هر حال، این دو فرهنگ «خراشش» را به معنی «خراش» نیاورده‌اند. در نسخه زیر «ش» اول، کسره گذاشته شده است؛ از این رو احتمال اینکه کاتب اشتباهاً «ش» دوم را افزوده باشد، اندک است.
- «در تنگ و تیر چیزی بودن» کنایه از «دچار چیزی شدن و در تنگنای آن افتادن»: «از آسیب گران سنگ بلا خُرد گشتم و بعد از آن در تنگ و تیر ابتلا گرفتاری یافتم و فشرده شدم تا خالص آمدم» (۱۰۵ر). این تعبیر با «واو عطف» یا بدون آن در متون قرن ششم هجری به بعد دیده می‌شود، مثل: تیر چشمش تنگ‌چشمی کرده داشت / عقل را در تنگ تیر آورده داشت (عطار نیشابوری، ۱۳۸۸: ۳۷۸) و «قند شیرین جانم به تنگ و تیر عقوبت از قصب عظامم جدا کردی» (جرفادقانی، ۱۳۷۴: ۴۸۱). ظاهراً این تعبیر در گویش کازرونی دوران متأخر به کار می‌رفته است.
- «گرفتار» که معادل «گرفتار» است: «ای غافل، از حال آن گرفتار مقام بیگانگی که با وجود حُجُب و اغشیه و اغطیه، طغیان از وصف آن سلطان عالم نکوکاری به این وجه بیان کرده، حساسی بردار» (۱۲۴ر). «گرفتکاری» در دیوان عطار نیشابوری (۱۳۶۸: ۸۱) آمده است: آن را که گرفت عشق تو نیست / در معرض صد گرفتکاری است.
- «منصّف» که در نسخه خطی «ص» آن مشدد و مفتوح است: «مردی یک‌چشم درآمد و سلّه‌ای داشت و در آن خازک و منصّف بود» (۱۳۲پ). در لغت‌نامه دهخدا «مُنْصَف» در معنی «به دو نیم کرده» و «می با نیمه آورده»، و «مُنْصِف» در معنی «آنچه به نیمه می‌رسد» آمده است. در ترجمه‌ای که از صیدنه ابوریحان بیرونی به دست ابوبکر بن علی کاسانی در قرن هشتم هجری انجام شده، چنین آمده است: «آنچه از خرما نیم‌پخته باشد، او را به لغت تازی منصف گویند» (بیرونی، ۱۳۵۸: ۸۰۲). پس این لغت در مرصداالاحرار در معنای خرمای نیم‌پخته است. البته شاید بتوان آن را، با توجه به در کنار «خازک» (= خرمای خام) قرار گرفتن، در معنای رطبی دانست که نیمی از آن به صورت نرسیده مانده است. در فردوس المرشدیه صرفاً «سلّه رطب» آمده است (محمودبن عثمان، ۱۳۵۸: ۴۰۴). به هر روی، شواهدی از «منصّف» در متون فارسی وجود دارد و باید در فرهنگ‌های فارسی درج شود.
- همان‌گونه که پیش‌تر ذکر شد، «خوش‌چشمی» در ترجمه «احورار» آمده است: «می‌پنداری ایشان را دوشیزگان از برای شرم و خوش‌چشمی» (۱۹۹پ). در لغت‌نامه دهخدا «احورار» را به معنی «حوراء شدن چشم» دانسته‌اند.
- «کارتباه» که صورت مقلوب و کمترشناخته‌شده «تباه‌کار» است: «خدای تعالی هدایت و مسلمانی می‌نماید آن‌کس را که می‌خواهد و گمراه و کارتباه می‌گرداند آن‌کس را که می‌خواهد» (۲۳۹پ).

همچنین، فارغ از نکات مربوط به تکمیل فرهنگ‌ها، کلمه‌ها و ترکیبات درخور توجه دیگری در مرصداالاحرار به کار رفته است. هرچند نمونه‌هایی از موارد مذکور را می‌توان در متون دیگر مشاهده کرد، توجه به آن‌ها در بررسی ویژگی‌های دستوری و واژگانی مرصداالاحرار حائز اهمیت است، مثل:

- استفاده از ساخت امری «می + بن مضارع»: «ای صاحب دیده نفاق، تیز بازار مرشدی می‌بین و حسب الجهد و الطاقة از خرمن متابعت سیر مبارکش خوشه‌ای می‌چین» (۳۳پ). البته ساخت این‌گونه افعال در متن غالب نیست.
- «نایافت» معادل «نایابی و یافت نشدن / نایاب» و نیز «یافت» در معنی «یافتن»: «از مضیق عُسِرِ نایافت به فضای یُسِر و فوزِ یافتِ مطلوب رسیده» (۱۸ر): «پوشیدگی ایشان به وجهی باشد که اگر غایب شوند، نایافت نشوند» (۳۹پ).
- «دل‌خواسته» در معنای «دل‌خواه و مطلوب»: «آن زمان تو را هیچ از این بناهای آراسته و قصرهای پیراسته و نعمت‌ها و زینت‌های دل‌خواسته سودی ندهد» (۶۵پ).
- «قرض‌خواه» در معنای «طلبکار»: «دین بسیار بر من مجتمع شد و به آن واسطه، غمناک می‌بودم و دایماً متفکر می‌شدم. روزی نشسته بودم، ناگاه قرض‌خواه درآمد و مرا به وجه جمیل تقاضا نمود» (۱۸پ). در فردوس‌المرشدیه (محمودبن عثمان، ۱۳۵۸: ۱۶۰): «صاحب مال بیامد و مرا تقاضا کرد».
- «بر طرف فراموشی ماندن» معادل «بر طرف فراموشی گذاشتن» و «تعمداً فراموش کردن»: «چگونه عیب او دیدی و به چه طریق به مقام دریافت گناه او رسیدی و حال آن است که دیدن و دانستن عیب و گناه نفس خود بر طرف فراموشی مانده‌ای و مرکب ادراک را از جانب آن رانده‌ای؟» (۱۶۹ر).
- «ریزیدن» به معنی «ریختن و متلاشی شدن»: «در میان لشکر هلاک‌شدگان رها کردند و به وحشت ریزیدن تو را سپردند» (۱۷۰پ).
- «شیب» به جای «زیر» که در گویش کازرونی همچنان کاربرد دارد: «از شیب من مارهایی است که گزند می‌رساند» (۱۷۶ر).
- «وا صلاح آوردن» در ترجمه «أصلح» در یکی از سخنان شیخ ابواسحاق کازرونی: «وا صلاح آور آنچه میان تو و میان خدای است» (۱۸۳پ).
- «باز ... رفتن / شدن / داشتن / آمدن / افتادن و ...» در این متن فراوان به کار رفته است و می‌توان آن را از ویژگی‌های دستوری و زبانی آن به شمار آورد. «باز» در این عبارات در معنی «به سوی» یا «بر» است. برخی از شواهد آن در مرصدالاحرار: «ندیمان و معاشران تو، تو را بازِ حالت خود برند» (۱۱۰ر): «شیطان با من بازی کرد و مرا بازِ شرب مسکر داشت» (۱۱۰ر): «بازِ جره رفتم» (۱۳۳ر): «هر کس از ایشان که به حسن توفیق و رشد تأیید یافته است، بازِ خاک می‌افتد» (۱۸۰ر): «او را اجازت دهند تا بازِ اهل خود پیوندد» (۱۸۱ر): «من نعل به او دادم و آن شخص، این نعل مرا اصلاح کرد و دوال بر آن محکم گردانید و بازِ من داد» (۱۹۲پ): «او را بازِ حال رضا آورم» (۱۹۳پ): «زمان استغراق و مشغولی شیخ بگذشت و بازِ حال آمد» (۲۴۷پ) و «تا از رباط شیخ - قُدّس سِرّه - بیرون نیامدی، کلاه بازِ سر نهدی» (۲۵۱پ). ضمناً «باز دید شدن» معادل «پدید آمدن» است (مهرکی و همکاران، ۱۳۹۴: ذیل «باز دید شدن»): «در زمان شیخ سالی در باران حبسی باز دید شد» (۱۱۱ر).

- «پهلوی» معادل «کنار» و «جنب» با حروف اضافه «در» و «به» یا بدون آن‌ها که در گویش کازرونی همچنان استفاده می‌شود: «پهلوی خواجه کاینات - عَلَیْهِ صَلَواتُ اللَّهِ و سَلامُهُ - بنشستم» (۸۷پ)؛ «دو سنگ بزرگ دید که در پهلوی یکدیگر نهاده است» (۱۳۰ر)؛ «چون کاری بد کنی به پهلوی آن کاری نیک بکن» (۲۲۴پ).

- «بُخفت» فعل امر از «خفتن»: «بر توست شبی دراز بخفت» در ترجمه «عَلَيْكَ لَيْلٌ طَوِيلٌ فَارْقُدْ» (۲۲۸پ). این ساخت در اشعار شاعرانی چون نظامی و سعدی آمده است (نک: دهخدا و همکاران، ۱۳۷۷: ذیل «خفت»).

۳-۶-۲. ویژگی‌های آوایی

از نکات جالب توجه نسخه در دسترس مرصداالحرار، حرکت‌گذاری برخی کلمات بخش اصلی متن (در جملات به زبان فارسی و نه اشعار و جملات به گویش محلی یا عربی) است. برخی از این تلفظ‌ها همچنان در گویش کازرونی شنیده می‌شوند. دسته‌ای از آن‌ها واژه‌هایی فارسی‌اند که با این تلفظ در متون پیش از اسلام و یا پس از آن به کار رفته‌اند. برخی هم تحت تأثیر تلفظ کلمات در زبان عربی هستند. ضبط این حرکت‌ها نشان می‌دهد که عالم یا کاتب کازرونی در قرن نهم هجری (زمان کتابت) یا قرن هشتم (زمان تألیف) کلماتی را چگونه تلفظ می‌کرده است. شاید هم برخی از این تلفظ‌ها بازمانده از قرن چهارم و پنجم (زمان زندگانی شیخ ابواسحاق یا نویسنده سیره‌نامه عربی) باشد؛ زیرا کلماتی که شیخ بر زبان می‌رانده، مقدس به شمار می‌آمده و حفظ می‌شده است. این‌گونه تلفظ‌ها برای مطالعات مربوط به ضبط کلمات و شناخت اصل و ریشه آن‌ها حائز اهمیت‌اند. در ادامه، توصیف ویژگی‌های آوایی تعدادی از این کلمات^{۱۳} آمده است:

آوردن حرفِ ماقبل «ها»ی غیرملفوظ به شکل مفتوح: «بُوسَه» (۱۱۸پ، ۱۷۲ر)، «پازه» (۱۹۵پ و ۲۱۸ر)، «پَزَدَه» (۱۳۴ر)، «جامَه» (۴۲ر، ۵۸ر، ۲۱۸ر)، «چازه» (۲۵۲ر)، «خوشه‌چین» (۱۵۷ر)، «کاسَه» (۱۹۹ر) و «گریه» (۷۸ر، ۱۱۳پ، ۱۹۷ر).

آوردن حرفِ ماقبل «واو معدوله» به شکل مفتوح: «خَوَد» (۴۴پ) و «دِلخوشی» (۱۱۲پ). ضمناً چون سبک نویسنده بهره بردن از کلمات مسجّع است، گاه می‌توان تلفظ مدّ نظر او را دریافت، مثل «خوردن» در این جمله: «جز کردنی نکرده و جز خوردنی نخورده» (۱۳ر).

مصوّتِ مرکبِ ay: «پیمان» (۲۴۱ر)، «پیوند» (۵۹پ)، «دَی» (۴۳ر)، «نیا» (۱۰۲ر)، «نیامد» (۱۲۵پ)، «نیامورد» (۱۲۵پ) و «بیاید» (۱۰۲ر).

مصوّتِ مرکبِ aw: «جوین» (۱۷۶ر)، «زو» (۱۱۱پ)، «رَوَزن» (۲۵۶پ) و «سَوَگند» (۶۶ر، ۱۲۸پ، ۲۴۱ر).

مفتوح بودن حرف اضافه «ب»: «به» با حرکت فتحه و متصل به واژه بعدی نوشته شده است: «ببرکت» (۸۴ر)، «ببرهان» (۲۳پ)، «بتو» (۱۶۵پ)، «بسبب» (۴۰پ)، «بَسفر» (۱۱۱پ) و «بَشکل» (۶پ).

حرف «که» در ترکیب با «ز» («کِز» = «که از»، ۳پ، ۱۸پ و ۱۴۳ر) و «زو» («کِزو» = «که از او»، ۳۵ر) به کسر اوّل و متصل است.

تخفیف مصوّت بلند به مصوّت کوتاه: «پیرامن» (۷۸ر) که در فارسی میانه pērāmōn بوده است. حسن دوست (۱۳۹۵، ج ۲: ۷۶۹) صورت ایرانی باستان آن را pari-ā-mōna می‌داند.

ذکر برخی واژه‌ها با تلفظی مطابق با فارسی میانه: در میان واژه‌هایی که در مرصداالاحرار حرکت‌گذاری شده‌اند، از جمله در واژه‌های یادشده در بالا مثل «پیمان»، «پیوند»، «جو» و «پازه»، تلفظ‌ها مشابه تلفظ ضبط‌شده در فارسی میانه است. افزون بر این، کلمات دیگری با این ویژگی یافت می‌شود؛ مثل ضبط تلفظ «بربط» در مرصداالاحرار (دو مرتبه، ۱۹۷پ) که به ریشه غیرعربی و شاید ایرانی این کلمه و استمرار کاربرد آن تا قرن هشتم اشاره دارد. میان ادیبان مشهور است که «بربط» از «بر» در معنای «سینه» و «بط» (واژه عربی معادل «مرغابی») ساخته شده (برای نمونه ذیل این کلمه در لغت‌نامه دهخدا دیده شود)؛ اما برخی پژوهشگران بر آن‌اند که این کلمه در فارسی میانه «بربت» تلفظ می‌شده است (نک: بینش، رودگر و ملاح، ۱۳۷۵: ۶۵۸؛ حسن‌دوست، ۱۳۹۵، ج ۱: ۴۳۳).

نمونه‌های دیگر از حرکت‌گذاری‌هایی که مشابه یا تحت تأثیر تلفظ فارسی میانه است: «اوردن» («بیاورد»، ۱۱۹ر)، «بسیار» (۲پ، ۸۴ر، ۱۴۹پ)، «پسر» (۲۷پ، ۱۵۳ر)، «نوانستن» («نوانی»، ۲پ و ۴۳ر)، «جوانی» (۷۱پ، ۸۹ر، ۱۰۴پ)، «چشم» (۹۰ر، ۲۲۰ر، ۲۴۸ر)، «چشیدن» («می‌چشاند»، ۹۵ر)، «چنان» (۴پ)، «خشم» (۱۲۰ر، ۱۳۶ر، ۲۲۴ر)، «دلیری» (۱۹۱پ)، «رسیدن» («رسم»، ۵۵پ؛ «رسی»، ۱۸۵ر)، «سُخن» (۶۸ر)، «سرای» (۹۸پ، ۲۰۰ر)، «سیرایستان» (۷ر، ۱۰ر)، «مزد» (۱۸۸پ)، «نهادن» («می‌نهد»، ۱۶ر؛ «می‌نهی»، ۶۸ر)، «هزار» (۱۹۱پ) و «یک» (۶۷ر، ۱۶۸پ). برای مشاهده ریشه این واژه‌ها و منابع مرتبط به ذیل هر کدام از آن‌ها در فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی (حسن‌دوست، ۱۳۹۵) و یا به فرهنگ‌های فارسی میانه رجوع شود.

برخی از حرکت‌گذاری‌ها هم ظاهراً مطابق واژه‌های فارسی میانه و تلفظ‌های مشهور ضبط‌شده در فرهنگ‌ها نیست؛ احتمال دارد که این موارد مربوط به حوزه گویشی کاتب یا مؤلف و درواقع گویش کازرونی قدیم بوده باشد، مثل: «بَهر» (۴۴پ، ۴۶پ، ۵۵پ)، «ترازو» (۶۵ر، ۶۶ر)، «تَگرگ» (۴۲ر، ۶۷ر، ۸۹ر)، «جدا» (۸۰ر)، «چُراغ» (۷۱پ، ۱۱۵پ، ۱۹۸ر)، «دُوال» (دو مرتبه، ۱۹۲پ)، «زهی» (۱۵۹پ)، «سُوار» (۳۴ر، ۱۶۸ر، ۲۱۲ر)، «سه» (۳۱پ، ۲۰۸ر، ۲۱۸پ)، «شَبان» (= چوپان، ۱۸۲ر)، «فَرستادن» («فَرستد»، ۱۹۷ر)، «فَزودن» («جان‌فزای»، ۶ر؛ «نورفزای»، ۱۲۴پ؛ «می‌فزای»، ۶۹ر؛ «می‌فزاید»، ۱۴۸ر)، «کِدام» (۳۲پ، ۱۴۹ر)، «گَریستن» («می‌گرییم»، ۱۶۵ر)، «مَهمان» (۲۳۳ر، ۲۵۵ر)، «نُوا» (۷۸پ) و «هُمَوار» («ناهُمَوار»، ۱۴۱ر).

همچنین تعدادی از کلمات عربی با تلفظی متفاوت با آنچه در فارسی امروز به کار می‌روند، حرکت‌گذاری شده‌اند: مفتوح بودن حرف قبل از «ه» یا «ة» پایانی که امروزه با کسره بیان می‌شوند: «جُرعَه» (۳پ)، «خَومَه» (۶۱پ)، «ذُوه» (۴۸ر)، «سجاده» (۷۷پ، ۲۵۰پ)، «عمامَه» (۵۸ر)، «غِبَطَه» (۸۴پ)، «فایده» (۱۲۵پ)، «قاعدَه» (۱۱۴پ، ۱۸۰ر)، «قَبَه» (۲پ) و «وعده» (۴۸ر).

همچنین مشکوک بودن کلمات عربی دیگر در مرصداالاحرار که به هر حال نشانگر چگونگی تلفظ این کلمات در گوشه‌ای از ایران طی قرن هشتم یا نهم هجری است، مانند: «خَیل» (۱۳۷پ)، «دَین» (۱۱۸پ)، «عَیب» (۱۹۴پ)، «غَیر» (۱۶۸پ)، «مَوج» (۲۴۷ر)، «سَتر» (۱۹پ، ۱۹۴پ)، «غَسل» (۷۷ر، ۸۸پ، ۹۶ر)، «مَیل» (۵۹ر، ۲۱۸پ، ۲۲۱ر)، «نَیل» (۲۹پ)، «زباب» (۱۶۲ر)، «زُکوه» (۹۱پ)، «سَفَلَه» (دو مرتبه، ۲۱۰پ)، «صدا» (۶۸ر، ۹۷پ، ۱۴۷پ)، «عَقَب» (۹۱ر، ۹۱پ)، «غِل و غش» (۱۰ر)، «قَناع» (۲۴پ)، «مُعالمات» (۹۴ر)، «مُقَدِّمَه» (۹پ)، «مَولا» (۱۷۹ر)، «مَلاَیم» (۱۹۴پ)، «نَهایه» (۲۳۸ر)، «هَدیه» (۴پ، ۱۲۷پ، ۱۸۳پ)، «بَعثت» (۶۶پ)، «جَماع» (۲۴۱ر)، «خَیره» (۱۵پ)، «دَولت» (۵۹پ)، «رِعاَیت» (۲۳پ)، «رِفعت» (۶۷ر، ۱۶۷پ، ۲۵۶پ)، «روایت» (۱۸۳پ)، «شِرب» (۶پ)، «طَوف» (۱۹۷ر)، «عَدالت» (۶۵ر)، «عِلاج» (۱۷۲پ)، «فِدا»

(۱۵۵ر)، «فرار» (۱۰ر، ۵۹پ، ۹۴پ)، «متابعت» (۵۹پ)، «محبّت» (۹۳پ، ۱۶۵ر)، «مزاح» (۱۸۰ر، ۱۹۴ر)، «مسابقه» (۶۴ر)، «مضاعفت» (۱۴۸ر)، «نجات» (۲پ)، «آلباس» (۲۳۲ر) و «هیبت» (۱۷۰ر)

برخی از این تلفظ‌ها اکنون نیز عیناً و یا با اندکی تغییر در گویش کازرونی بازمانده است، مانند: حرف اضافه «به»، «پُسر»، «ترازو»، «تِگرگ» (به صورت «تِگرگ»)، «توانستن» (به شکل «تُسن») «چدا»، «چشاندن»، «خِشم»، «رسیدن»، «سوار»، «آلباس»، «هُموار»، «هدیه» و «یک».

نام افراد کمترشناخته‌شده‌ای هم مشکول شده است: «ابوالحسین بُنان» (۲۵۸ر)، «ابوالقاسم گُشیشیر» (۱۰۷ر)، «ابی‌مُسلم بُلغانی» (۱۱۵پ)، «یحیی‌بن مُعاذ» (۹۲پ) و «مُجه الإصفهانی» (۳۶پ). همچنین نام برخی مکان‌ها: «چره» (۱۹۱ر)، «جَفْتَق» (۷۲ر)، «راهبان» (۱۰۶ر)، «سُران» (۷۴پ)، «سُرُوک» (نام مسجد، ۲۸ر)، «غندجان» (۷۲ر)، «قصرآشه» (۱۲۲ر)، «ماجُوان» (آب‌انبار، ۳۰ر)، «مَرگان» (۱۲۳ر)، «نُوزد» (۱۹۹پ، ۲۰۰ر، ۲۰۴پ) و «نِهاوند» (۹۷ر). اغلب این مکان‌ها در ناحیه کازرون قرار داشته‌اند. در میان آن‌ها اکنون تعداد اندکی با همین نام شناخته‌شده و آبادند (مانند: «چره»). خرابه‌های «غندجان» در ناحیه سرمشهد کازرون نیز شناخته‌شده است. تلفظی که از «راهبان» در این کتاب ضبط شده، این تصوّر را به وجود می‌آورد که شاید وجه تسمیه آن حضور تعدادی راهب در آنجا بوده است.

گاهی هم حرکت‌گذاری باعث رفع ابهام و تسهیل در خواندن متن می‌شود، مثل: «در آن مَلِکی دیدم که مثل آن مَلِک ندیده بودم» (۵۴ر).

۴. نتیجه‌گیری

با توجه به منتشر نشدن متن مرصداالاحرار الی سیر مرشداالابرار، اطلاعات اندک و گاه نادرستی درباره این کتاب و مؤلفش وجود دارد که در اینجا به تصحیح و تکمیل آن‌ها پرداخته شد. علاءالدین محمدبن عبدالرحمان بن عبدالرحیم قرطاسی کازرونی در سال ۷۸۱ ق سیره‌نامه عربی شیخ ابواسحاق کازرونی را ترجمه کرد و نکات دیگری به آن افزود؛ به گونه‌ای که نمی‌توان کار او را صرفاً ترجمه به شمار آورد. ظاهراً علاءالدین کازرونی از ترجمه دیگری که در ۷۲۸ ق با عنوان فردوس المرشدیه فی اسرارالصمدیه به دست محمودبن عثمان از سیره‌نامه عربی انجام شده، بی‌اطلاع بوده است. با وجود موضوع واحد این دو کتاب و انتشار یافتن اثر محمودبن عثمان، همچنان می‌توان اطلاعات ارزشمندی از مرصداالاحرار به دست آورد. این کتاب در تکمیل و اصلاح اطلاعات مندرج در فردوس المرشدیه مفید است. برخی از حکایت‌های مرصداالاحرار در فردوس المرشدیه نیامده که شاید در اثر استفاده از منابع دیگری جز سیره‌نامه عربی بوده است. همچنین علاءالدین کازرونی اشعاری از خود را در میان مطالب کتاب گنجانده است. متن مرصداالاحرار در مقایسه با متن فردوس المرشدیه آهنگین‌تر و ادبی‌تر است و اشعار بیشتری از شاعران نامدار و یا ناشناس در آن دیده می‌شود. نثر مرصداالاحرار، در بخش‌هایی که به قلم مؤلف نوشته شده است و ترجمه متن عربی به شمار نمی‌آید، از نوع فنی است. واژه‌ها، ترکیبات و اصطلاحات خاص و کهنی هم در متن مرصداالاحرار دیده می‌شود. با استفاده از آن‌ها می‌توان به تکمیل فرهنگ‌های فارسی پرداخت. همچنین در تنها دستنویس شناخته‌شده و موجود از این کتاب کلماتی حرکت‌گذاری شده‌اند که برای پژوهش در تحولات آوایی اهمیت دارند؛ از جمله واژه‌هایی که همچنان، به همان صورت ضبط‌شده در نسخه، در گویش کازرونی به کار می‌روند.

پی‌نوشت

1. Fritz Meier
2. Denise Aigle
3. Arthur John Arberry
4. Chester Beatty

۵. فردوس المرشدیه نخستین بار به سال ۱۹۴۳م در مطبعة معارف استانبول چاپ شد؛ اما نسخه‌های آن در حمله‌ای هوایی از بین رفت. در ۱۹۴۸م در لایپزیک آلمان از روی همین چاپ نسخه‌های معدودی به طبع رسید (محمودبن عثمان، ۱۳۵۸: مقدمه افشار، هفتم).

6. Günbal Bozkurt

۷. براساس تقویم تطبیقی (ووستنفلد و ماهلر، ۱۳۶۰: ۱۶۶) و نیز محاسبات نرم‌افزارهای مبدل تقویم (مانند مبدل تقویم نور)، دوازدهم جمادی‌الثانی آن سال پنج‌شنبه بوده است. این تفاوت احتمالاً در اثر اختلاف در رؤیت هلال ماه در منطقه‌ای به نسبت منطقه دیگر دیده می‌شود.
۸. آربری می‌نویسد نسخه دربردارنده ۲۹۶ «folio» است. در مقدمه فردوس المرشدیه (محمودبن عثمان، ۱۳۵۸: چهل‌وهفت) این کلمه به صورت «صفحه» ترجمه شده که نادقیق است. این واژه در نسخه‌شناسی معادل «برگ» (دو صفحه) است. ضمن اینکه از شواهد چنین برمی‌آید که حجم مندرجات صفحات هر دو دستنویس مرصداالاحرار مشابه بوده است. نسخه کتابخانه یلرید هم ۲۵۹ برگ دارد. پس نسخه آربری دارای ۲۹۶ برگ بوده است.
۹. با توجه به محاسبات تقویمی (ووستنفلد و ماهلر، ۱۳۶۰: ۱۶۷ و مبدل تقویم نور)، این روز سه‌شنبه بوده است.
۱۰. آنچه از حاجی خلیفه نقل شد، دو ایراد مهم دارد: مرصداالاحرار نه تألیف ابواسحاق کازرونی است و نه منظوم. در هدیه‌العارفین هم این نسبت اشتباه به شیخ ابواسحاق وجود دارد (بغدادی، ۱۹۵۱: ۱۹). مؤلف تذکره هفت آسمان از انتساب تألیف مرصداالاحرار به شیخ مرشد و منظوم بودنش فراتر رفته و اشتباهاً به نقل از کشف‌الظنون آن را در جواب مخزن الاسرار نظامی دانسته است (مولوی احمد علی، ۱۹۶۵: ۶۱).
۱۱. «اصفرار» کنایه از فرو رفتن خورشید است. در مسامرة الاخبار آق‌سرای آمده است: «از طلوع آفتاب تا وقت اصفرار در محاربت از طرفین جواب و سؤال به تیر پزان و تیغ بزآن بود» (دبیرسیاقی، ۱۳۷۶: ذیل اصفرار).
۱۲. مرصداالاحرار از یک مقدمه، پنج کتاب و یک خاتمه تشکیل شده است. هر کتاب چند باب دارد. برخی باب‌ها هم مشتمل بر یک یا چند فصل هستند.
۱۳. بعضی از این کلمات به صورت مشکول بارها در متن تکرار شده‌اند؛ اما در اینجا حداکثر به سه شماره صفحه اشاره شده است.

منابع

- ابن بطوطه، ابوعبدالله (۱۳۷۰) سفرنامه، ترجمه محمدعلی موحد، ج ۱، تهران: آگه.
- ادیب طوسی، محمدامین (۱۳۳۴) «لهجه کازرونی قدیم»، زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تبریز، ش ۳۳، ص ۲۶ تا ۴۰.
- افشار، ایرج (۱۳۹۰) کاغذ در زندگی و فرهنگ ایرانی، تهران: میراث مکتوب.
- انوری، حسن و همکاران (۱۳۹۰ الف) فرهنگ بزرگ سخن، تهران: سخن.
- انوری، حسن و همکاران (۱۳۹۰ ب) ذیل فرهنگ بزرگ سخن، تهران: سخن.
- برومند سعید، جواد (۱۳۶۳) دگرگونی‌های واژگان در زبان فارسی، تهران: توس.
- بغدادی، اسماعیل‌پاشا (۱۹۵۱ م) هدیه‌العارفین، ج ۱، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- بلیانی، امین‌الدین (۱۳۸۷) دیوان اشعار، مقدمه و تصحیح کاووس حسن‌لی و محمد برکت، تهران: فرهنگستان هنر.
- بیرونی، ابوریحان (۱۳۵۸) صیدنه، ترجمه ابوبکر بن علی کاسانی، به کوشش منوچهر ستوده و ایرج افشار، تهران: شرکت افست سهامی عام.
- بینش، تقی، رودگر، قنبرعلی و حسینعلی ملاح (۱۳۷۵) «بربط»، دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، ج ۲، تهران: بنیاد دایرةالمعارف اسلامی، ص ۶۵۸ تا ۶۶۱.

- جرفادقانی، ناصح بن ظفر (۱۳۷۴) ترجمه تاریخ یمینی، تصحیح جعفر شعار، تهران: علمی و فرهنگی.
- حاجی خلیفه (۱۴۴۳ ق) کشف الظنون عن اسامی الكتب و الفنون، به کوشش اکمل الدین احسان اوغلی و بشّار عوّاد معروف، ج ۶، بیروت: مؤسسة الفرقان للتراث الاسلامی.
- حسن دوست، محمد (۱۳۹۵) فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۴۷) روزبهان‌نامه، تهران: انجمن آثار ملی.
- دبیرسیاقی، سیدمحمد (۱۳۷۶) لغت‌نامه فارسی، جزوه ۱۸ الف، تهران: دانشگاه تهران.
- دهخدا، علی‌اکبر و همکاران (۱۳۷۷) لغت‌نامه، تهران: دانشگاه تهران.
- دیانت، ابوالحسن (۱۳۶۷) فرهنگ تاریخی سنجش‌ها و ارزش‌ها، ج ۱، تبریز: نیما.
- رضایی باغ‌بیدی، حسن (۱۳۸۲) «شیرازی باستان»، گویش‌شناسی، ش ۱، ص ۳۲ تا ۴۰.
- رواقی، علی (۱۳۸۱) ذیل فرهنگ‌های فارسی، با همکاری مریم میرشمسی، تهران: هرمس.
- سبحانی، توفیق (۱۳۷۳) فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه‌های ترکیه، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- شمس‌الدین مرشدی، محمدبن سلیمان (۱۳۸۳) معدن‌الذّرر فی سیره الشیخ حاجی عمر، تصحیح و تحقیق عارف نوشاهی و معین نظامی، تهران: کارزونی.
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۷) سبک‌شناسی نثر، تهران: میترا.
- صادقی، علی‌اشرف (۱۳۸۰) مسائل تاریخی زبان فارسی، تهران: سخن.
- صادقی، علی‌اشرف (۱۳۸۳) «گویش قدیم کارزون»، زبان‌شناسی، ش ۳۷، ص ۱ تا ۴۱.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۹) تاریخ ادبیات در ایران، ج ۳، تهران: فردوس.
- عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۶۸) دیوان، به اهتمام و تصحیح تقی تفضلی، تهران: علمی و فرهنگی.
- عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۸۸) مصیبت‌نامه، مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: سخن.
- عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۹۸) تذکرة الاولیاء، مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: سخن.
- علاءالدین کارزونی، محمدبن عبدالرحمان (تألیف ۷۸۱ق) مرصدالاحرار الی سیر مرشدالابرار، نسخه خطی کتابخانه بایزید استانبول به شماره ۳۷۸۷.
- عمید، حسن (۱۳۸۹) فرهنگ فارسی عمید، ویراست جدید، تهران: اشجع.
- عواد، کورکیس (۱۳۸۵ ق) فهرست مخطوطات خزانه یعقوب سرکیس المهداة الی جامعة الحکمة ببغداد، بغداد: مطبعة العانی.
- کورانی، برهان‌الدین ابراهیم (۱۳۲۸ ق) الامم لایقظا الهمم، حیدرآباد: مطبعة مجلس دایرة المعارف النظامیه.
- گونبال بوزکورت، سوال (۱۳۹۵) «تأثیر طریقت کارزونی بر آنتولی با نگاهی به دو نسخه فردوس‌المرشدیه فی اسرارالصمدیه و مرصدالاحرار الی سیر مرشدالابرار»، به راهنمایی روح‌الله هادی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران.
- گونبال بوزکورت، سوال (۱۳۹۶) «تحلیل و مقایسه نسخه‌های فردوس‌المرشدیه فی اسرارالصمدیه و مرصدالاحرار الی سیر مرشدالابرار»، دوازدهمین گردهمایی بین‌المللی ترویج زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه رازی کرمانشاه.

لاله، هایده و عمادالدین شیخ‌الحکمایی (۱۳۷۸) «بناهای معروف به ابواسحاقیه در ایران و سرزمین‌های اسلامی»، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ش ۱۸۴-۱۸۶، ص ۱۱۱ تا ۱۴۲.

مبدل تقویم نور، نرم‌افزار، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور)، به نشانی:
<https://noorsoft.org/File.ashx?ID=149>

محمودبن عثمان (۱۳۵۸) فردوس المرشديه فی اسرارالصمديه، به کوشش ایرج افشار، تهران: انجمن آثار ملی.

محمودبن عثمان (۱۳۷۶) مفتاح‌الهدایه و مصباح‌العنايه، پژوهش عمادالدین شیخ‌الحکمایی، تهران: روزنه.

معین، محمد (۱۳۶۴) فرهنگ فارسی، تهران: امیرکبیر.

مولوی احمد علی (۱۹۶۵ م) هفت آسمان، تهران: کتابفروشی اسدی.

مهرکی، ایرج و همکاران (۱۳۹۴) لغت‌نامه فارسی، جزوه ۳ ب، تهران: دانشگاه تهران.

هجویری، ابوالحسن علی (۱۳۸۶) کشف‌المحجوب، مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمود عابدی، تهران: سروش.

ووستنفلد، فردیناند و ادوارد ماهر (۱۳۶۰) تقویم تطبیقی هزاروپانصدساله هجری قمری و میلادی، مقدمه و تجدید نظر از حکیم‌الدین قریشی، تهران: فرهنگسرای نیاوران.

References

- Adīb Tūsī, Muḥammad Amīn (1955). *"The Old Kāzīrūnī Dialect". Persian Language and Literature of Tabriz University. No. 33. pp. 26–40. [In Persian]*
- Afshār, Īraj (2011). *Paper in Iranian Life and Culture*. Tehrān: Mīrās-e Maktūb. [In Persian]
- Aigle, Denise [dir.] (1995). *Saints orientaux*. Paris: De Boccard.
- ‘Alā’ al-Dīn Kāzīrūnī, Muḥammad ibn ‘Abd al-Rahmān (Authored 1379). *Marṣad al-Aḥrār ilā Siyar Murshid al-Abrār*. Manuscript no. 3787. Bayezid Library. Istanbul. [In Persian]
- Amīd, Ḥasan (2010). *Amīd Persian Dictionary*. New Edition. Tehrān: Ashja’. [In Persian]
- Anvarī, Ḥasan et al. (2011a). *The Great Dictionary of Sokhan*. Tehrān: Sokhan. [In Persian]
- Anvarī, Ḥasan et al. (2011b). *Supplement to the Great Dictionary of Sokhan*. Tehrān: Sokhan. [In Persian]
- Arberry, A. J. (1950). "The Biography of Shaikh Abū Ishāq al-Kāzarūnī". *Oriens*. Vol. 3. No. 2. pp. 163 to 182.
- Arberry, A. J., Minovi, M., & Blochet, E. (1959). *A Catalogue of the Persian Manuscripts and Miniatures*. Vol. I. Edited by J. V. S. Wilkinson. Dublin: Hodges Figgis & Co. Ltd.
- Arberry, A. J., Robinson, B. W., Blochet, E. & Wilkinson, J. V. S. (1962). *A Catalogue of the Persian Manuscripts and Miniatures*. Vol. III. Dublin: Hodges Figgis & Co. Ltd.
- ‘Aṭṭār Neyshābūrī, Farīd al-Dīn (1989). *Dīvān*. edited and annotated by Ṭaqī Tafazzolī. Tehrān: ‘Elmī va Farhangī. [In Persian]
- ‘Aṭṭār Neyshābūrī, Farīd al-Dīn (2009). *Mosībat Nāmeh*. Introduction, edition, and annotations by Muḥammad Reżā Šafī’ī Kadkānī. Tehrān: Sokhan. [In Persian]
- ‘Aṭṭār Neyshābūrī, Farīd al-Dīn (2019). *Tazkarat al-Awliyā*. Introduction, edition, and annotations by Muḥammad Reżā Šafī’ī Kadkānī. Tehrān: Sokhan. [In Persian]
- Awad, Kurkis (1965). *Catalogue of Manuscripts of the Treasury of Yāqūb Sarkīs Donated to the*

- Jam 'al-Hikmah in Baqdād*. Baqdād: al- 'Ānī printing office. [In Arabic]
- Balyānī, Amīn al-Dīn (2008). *Dīvān of Poems*. Introduction and edition by Kāvūs Ḥasanlī and Muḥammad Barekat. Tehrān: Academy of Arts. [In Persian]
- Baqdādī, Ismā'īl Pāshā (1951). *Ḥadīyat al- 'Ārifīn*. Vol. 1. Bayrūt: Dār Iḥyā' al-Turāth al- 'Arabī. [In Arabic]
- Bīnesh, Ṭaqī, Qanbar 'Alī Rūdgār, and Ḥossein 'Alī Mallāh (1996). "Barbat". *Encyclopedia of Islam*. Edited by Gholām 'Alī Ḥaddād 'Adel. Vol. 2. Tehrān: Foundation of the Islamic Encyclopedia. pp. 658–661. [In Persian]
- Bīrūnī, Abū Rayḥān (1979). *Saydaneh*. Translated by Abū Bakr ibn 'Alī Kāshānī. Edited by Manūchehr Sotūdeh and Īraj Afshār. Tehrān: Offset Public Company. [In Persian]
- Borūmand Sa'īd, Javād (1984). *Changes in Vocabulary in the Persian Language*. Tehrān: Tūs. [In Persian]
- Dabīr Sīyāqī, Muḥammad (1997). *Persian Dictionary*. Pamphlet 18 A. Tehrān: University of Tehrān. [In Persian]
- Dānesh Pazhūh, Muḥammad Ṭaqī (1968). *Rūzbiḥān Nāmeḥ*. Tehrān: National Heritage Association. [In Persian]
- Dehkhodā, 'Alī Akbar et al. (1998). *Dehkhodā Dictionary (Loqat Nāmeḥ)*. Tehrān: University of Tehrān. [In Persian]
- Dīyānat, Abolḥasan (1988). *Historical Dictionary of Measurements and Values*. Vol. 1. Tabriz: Nimā. [In Persian]
- Günbal Bozkurt, Sevāl (2016). "The Influence of the Kāzirūnī Mystical path on Anatolia with a Look at Two Manuscripts: Firdaws al-Murshidīyah fī Asrār al-Ṣamadīyah and Marṣad al-Aḥrār ilā Siyar Murshid al-Abrār". Master's Thesis. University of Tehrān. Supervised by Rūḥollāh Hādī. [In Persian]
- Günbal Bozkurt, Sevāl (2017). "Analysis and Comparison of the Manuscripts of Firdaws al-Murshidīyah fī Asrār al-Ṣamadīyah and Marṣad al-Aḥrār ilā Siyar Murshid al-Abrār ". 12th International Conference on the Promotion of Persian Language and Literature. Rāzi University of Kermānshah. [In Persian]
- Günbal Bozkurt, Sevāl (2022). "Firdevsü'l-Mürşidiyye'nin Tasavvuf Literatürü Açısından Önemi". *İran Çalışmaları Dergisi*. Vol. 6. No. 2. pp. 379 to 400. [In Turkish]
- Ḥājji Khalīfah (2022). *Kashf al-Zunūn 'an Asāmī al-Kutub wa al-Funūn*. Edited by Akmal al-Dīn Iḥsān Oqlī and Bashār Awād Ma'rūf. Vol. 6. Bayrūt: Al-Furqān Foundation for Islamic Heritage. [In Arabic]
- Ḥasandūst, Muḥammad (2016). *An Etymological Dictionary of the Persian Language*. Tehrān: Academy of Persian Language and Literature. [In Persian]
- Hujvīrī, Abū Ḥasan 'Alī (2007). *Kashf al-Maḥjūb*. introduction, correction, and annotations by Maḥmūd 'Abdī. Tehrān: Sorūsh. [In Persian]

- Ibn Battūṭah, Abū ‘Abdullāh (1991). *Safarnāmeḥ (Rihlah)*. Translated by Muḥammad ‘Alī Movahhed. Vol. 1. Tehrān: Agāh. [In Persian]
- Jorfadeqānī, Naseh ibn Zafar (1995). *Translation of Tārīkh Yamīnī*. Edited by Jafar Sho‘ār. Tehrān: ‘Elmī va Farhangī. [In Persian]
- Kūrānī, Borhān al-Dīn Ibrāhīm (1910). *Al-Umam li-Iqāz al-Himam*. Ḥaydarābād: Majlis-e Dāyerat al-Ma‘ārif al-Nizāmīyah printing office. [In Arabic]
- Lāleh, Hāydeh and ‘Emād al-Dīn Sheikhalhokamāee (1999). "Buildings Known as Abū Ishāqīyah in Īrān and the Islamic Lands". *Faculty of Literature and Humanities of University of Tehrān*. No. 184-186. pp. 111–142. [In Persian]
- Maḥmūd ibn ‘Uthmān (1979). *Firdaws al-Murshidīyah fī Asrār al-Ṣamadīyah*. Edited by Īraj Afshār. Tehrān: National Heritage Association. [In Persian]
- Maḥmūd ibn ‘Uthmān (1997). *Miftāḥ al-Hidāyah wa Miṣbāḥ al-‘Ināyah*. Researched by ‘Emād al-Dīn Sheikhalhokamāee. Tehrān: Rovzaneh. [In Persian]
- Mehraki, Īraj et al. (2015). *Persian Dictionary*. Pamphlet 3 B. Tehrān: University of Tehrān. [In Persian]
- Minovi, M., Robinson, B. W., Wilkinson, J. V. S., & Blochet, E. (1960). *A Catalogue of the Persian Manuscripts and Miniatures*. Vol. II. Dublin: Hodges Figgis & Co. Ltd.
- Mo‘īn, Muḥammad (1985). *Persian Dictionary*. Tehrān: Amīr Kabīr. [In Persian]
- Mowlavī Aḥmad ‘Alī (1965). *Haft Āsemān*. Tehrān: Asadi Bookstore. [In Persian]
- Noor Calendar Converter. Software. Computer Research Center of Islamic Sciences (Noor). Available at: <https://noorsoft.org/File.ashx?ID=149>. [In Persian]
- Ravāqī, ‘Alī (2002). *Supplement to Persian Dictionaries*. In collaboration with Maryam Mīrshamsī. Tehrān: Hermes. [In Persian]
- Rezā’ī Bāghbīdī, Ḥasan (2003). "Ancient Shīrāzī Dialect". *Gūyesh Shenāsī (Dialectology)*. No. 1. pp. 32–40. [In Persian]
- Ṣādeqī, ‘Alī Ashraf (2001). *Historical Issues of the Persian Language*. Tehrān: Sokhan. [In Persian]
- Ṣādeqī, ‘Alī Ashraf (2004). "The Old Kāzirūnī Dialect". *Zabān Shenāsi (Linguistics)*. No. 37. pp. 1–41. [In Persian]
- Ṣafā, Zabīhollāh (1990). *History of Literature in Īrān*. Vol. 3. Tehrān: Ferdows. [In Persian]
- Shamīsā, Sīrūs (2008). *Stylistics of Prose*. Tehrān: Mitrā. [In Persian]
- Shams al-Dīn Morshidī, Muḥammad ibn Sulaymān (2004). *Ma‘dān al-Ḍurar fī Sīrat al-Shaykh Ḥājj ‘Umar*. Edited by ‘Āref Noshāhī and Mo‘īn Nizāmī. Tehrān: Kāzirūnīyah. [In Persian]
- Ṣobḥānī, Tofīq (1994). *Catalogue of Persian Manuscripts in Turkish Libraries*. Tehrān: Markaz-e Nashr-e Dāneshgāhī. [In Persian]
- Wustenfeld, Ferdinand and Edward Mahler (1981). *Comparative Calendar of the Fifteen-Hundred Year Lunar Hijri and Gregorian*. Introduction and revision by Ḥakīm al-Dīn Quraishī. Tehrān: Niyāvarān Cultural Center. [In Persian]